

in Situ

Archaeologica

vol. 11

in Situ

Archaeologica

vol. 11

in Situ

Archaeologica

© Göteborgs universitet 2015

ISSN 2000-4044

www.insituarchaeologica.com

Artiklar i in Situ granskas av minst två referenter ur redaktionskommittén.

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

ansvarig@insituarchaeologica.com

Redaktörer

Håkan Petersson, Marianne Lönn

redaktion@insituarchaeologica.com

Teknisk redaktör

Gabriella Kalmar

layout@insituarchaeologica.com

Grafisk form och layout

Gabriella Kalmar

Redaktionskommitté för volym 11

Tony Axelsson, *Göteborgs universitet*; Kristina Carlsson, *Riksantikvarieämbetet*; Pia Claesson, *Bohusläns museum*; Katarina Streiffert Eikeland, *forskare*; Leif Häggström, *Kulturmiljö Halland*; Marianne Lönn, *forskare*; Karl-Göran Sjögren, *Göteborgs universitet*; Håkan Petersson, *Universitetet i Stavanger*; Martin Rundqvist, *Umeå universitet*; Eva Schaller Åhrberg, *forskare*.

Engelsk språkgranskning

Judith Crawford

Finansiärer

Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst

Tryck

Bording AB, Borås 2015

Innehåll

Kultberget Stora Holm

Kultberget på Stora Holm Marianne Lönn	9
Sten och eld Marianne Lönn	25
Mytisk geografi och landskapets outtömliga variation Leif Karlenby	43
Specialiserat flinthantverk på Hisingen Jan Apel	55
Bara en härd! Betty-Ann Munkenberg	69
Diskussion: Den ontologiske vendingen i arkeologien Kristine Orestad Sørgaard	99
Kommentarer av Tim Flohr Sørensen, Fredrik Fahlander och Ing-Marie Back Danielsson med svar från Kristine Orestad Sørgaard	

Bara en härd!

Betty-Ann Munkenberg

The purpose of this article is to discuss possible interpretations of quite a common kind of prehistoric site consisting of single hearths without any visible context. The examined sites are located in Västergötland, in an area that was relatively sparsely inhabited during the Bronze Age and Iron Age. The function of the hearths has been studied in detail in regard to three aspects; whether they were energy efficient, whether they have been reused and if particular kinds of wood have been used as fuel. Depending on their context, they were then analysed according to four different suggested interpretations, to find out if they might have been meeting places, boundary marks, temporary resting places for travellers or places for shepherds in an organised system of cattle herding. Along with pollen diagrams, the results of the study indicate an increase of grazing in the area. This suggests that most of the sites with hearths were resting places for shepherds.

Ensamliggande härdar? De kan ju vara spår efter nästan vad som helst.

Påståendet har mött mig flera gånger. Och visst stämmer det, den typ av anläggningar som vi arkeologer benämner härdar (och kokgropar) kan representera en lång rad företeelser, både av funktionell och av symbolisk art. Idag förknippar vi eldstäderna kanske främst med lägereldens korvgrillning. Men i andra samhällen har härden och elden inneburit så mycket mer. Förutom för matlagning har eldstaden fungerat primärt som värme- och ljuskälla. Dessutom har den enkla härden modifierats för att kunna användas vid olika framställningsprocesser och hantverk. Exempelen är många och skiftande för det praktiska bru-

ket av eld och eldstäder, allt från att spränga berg till att hålla vilda djur på avstånd. Flammorna och röken har även nyttjats i olika rituella och symboliska sammanhang. Under antiken hade elden och härden sina egna gudar och gudinnor. I Grekland hette eldens och smideskonstens gud Heifaistos och den husliga härdens gudinna var Hestia, som betyder just härd (Lindskog 1988:11). Motsvarande i Romarriket var gudinnan Vesta. I Vestatemplet, ett av Forums äldsta och viktigaste tempel, bevarades den heliga elden, symbolen för stadens liv. De grekiska myterna talar om att elden från början tillhörde gudarna och att människorna fick del av den genom att stjåla den. I många socialantropologiska exempel förknippas elden

med livskraft, nyskapande och gemenskap. Ofta symboliserar härden det kvinnliga, speciellt kvinnlig fertilitet, till exempel gräver somaliska kvinnor ner moderkakan under eldstaden efter förlossningen (Ovesen 1991:377). Att elden i sig fortfarande har ett symboliskt värde också i Norden, även om vi inte minns varför, visar bland annat seden att tända brasor på påsk-, Valborg- och St. Hans.

Att härden/elden varit livsavgörande och på många sätt bidragit till det mänskliga samhällets utveckling kan knappast ifrågasättas. Dess betydelse för människans utveckling och överlevnad kan spåras i ordspråk som "Egen härd är guld värd", där härden har blivit en symbol för den allra innersta sfären, boet. Nu är det emellertid inte härdar på boplatserna, utan ensamliggande härdar till synes utan annan arkeologisk kontext, som denna artikel kommer att inriktas på. Den handlar om dessa enstaka härdar som påträffats lite då och då vid arkeologiska utredningar och som ofta har prioriterats bort inför vidare undersökning. I bästa fall har ett kolprov samlats in. Min övertygelse är dock att många av dessa härdar berättar om en viktig del av brons- och järnålderssamhället och är därför värda att bli bättre undersökta och utforskade.

När jag för många år sedan påbörjade innevarande artikel hade ytterst få arkeologer fördjupat sig i härdarna som anläggningstyp. Det sista decenniet har dock intresse ökat, framför allt skall framhållas Maria Peterssons avhandling "Djurhållning och betesdrift" (2006) som visat på härdarnas potential och deras betydelse i ett samhälls-ekonomiskt system.

Varför solitära härdar?

De enkelt anlagda eldstäderna, som till synes ligger utan övrig kontext runt om i terrängen, dateras ofta till brons- och äldre järnålder. Härdar kan, som nämnts ovan, vara spår efter en mängd olika aktiviteter av både världslig, funktionell och religiös, symbolisk art. Härdar i undersökningsmaterialet ligger ibland helt ensamma och ibland två eller flera tillsammans. På några platser observerades också enstaka stolphål och/eller gropar. Gemensamt för eldstäderna är att de är enkelt anlagda, det vill säga de har inte varit djupt nergrävda eller uppbyggda. Sannolikt har de inte heller använts i någon omfattande utsträckning, kanske bara vid enstaka tillfällen.

Min förhoppning med studien är att presentera en tolkning, en hypotes, om vilken eller vilka företeelse härdarna i undersökningsmaterialet är lämningar efter. Artikeln

syftar också till att försöka visa vilka delar av landskapet som ingått i den aktuella verksamheten och varför dessa platser valdes.

Härdar och kokgropar i arkeologin

Olika typer av härdanläggningar har blivit allt mer uppmärksammade de senaste åren. Framst beror detta på att det i exploateringsarkeologin har undersökts allt fler anläggningar som innehåller kol, sot och skörbränd sten. Den morfologiska variationen är stor, likaså den arkeologiska terminologin. Dock är detta inte rätt forum för att bena ut begreppen (för den intresserade hänvisas till Johansson 2000a och Petersson 2006:143–144). Generellt kan dock sägas att många av begreppen fötts ur tolkningen av de undersökta anläggningarna, till exempel jordugnar, rostningsgropar, bastugropar, kokgropar. Tolkningen av härdarna/kokgroparna baseras ofta på form och analyser av innehåll (Fors 1999). I enstaka fall har analyser gjorts även på omgivande miljö och fynd (se t.ex. Johansson 2000a och b).

Störst uppmärksamhet har de omfattande härd- och kokgropssystemen fått. Dessa, linjära eller oregelbundna, ofta omfattande system dateras generellt till bronsålder/äldre järnålder och verkar höra hemma i Nordeuropa. Den vanligaste tolkningen är att det rör sig om platser för kultiskt utövande. I den så kallade eldkultsteorin lyfts elden fram som det meningsbärande (Thörn 1993, 1996). I andra tolkningsförslag är det röken som var det väsentliga (t.ex. Claesson 2004). Det i geografien närmaste exemplet ligger i Stretered, strax söder om Göteborg (Nordqvist 2005).

Härdar och kokgropar förekommer även i mindre grupper vid eller i anslutning till boplatser och gravar. En av dem som tittat närmare på kokgroparnas kontextuella sammanhang är Marianne Lönn. I ett par artiklar har hon studerat bohuslänska kokgropslokaler utifrån terrängmässiga och kulturhistoriska förhållanden. I hennes undersökningsmaterial återkommer vissa landskapselement i kokgroparnas omgivning, såsom berg och vatten. Beroende på lokalernas kulturhistoriska kontext och läge tolkar hon sedan kokgroparna som spåren både efter profan och/eller kultisk verksamhet (Lönn 2007, 2010).

Tolkningar av härdlokaler

Den enkla härden som anläggning är en vanlig arkeologisk lämning, trots detta har den i förhållande till den större kokgruppen fått ganska liten uppmärksamhet. För många arkeologer är den i första hand en anläggning som är lätt att datera och som självklart bör finnas på varje boplats. Frågor infinner sig dock om det inte finns någon härd eller om "boplatsen" består av enbart härdar. Utan anspråk på fullständighet presenteras nedan kortfattat några arkeologiska tolkningar med härdar i fokus.

Samlingsplatser

En återkommande tolkning, speciellt vad avsevärt många härdar på samma yta, är att härdarna anger en samlingsplats och då oftast med kultiska förtecken (t. ex. Fendin 2002). En mer blandad inriktad tolkning står Håkan Hylén för. Utifrån undersökningar i norra Småland, där han observerat flera likheter mellan de olika härdlokalerna, anser han att grupper av härdar är spår efter olika slag av social samvaro, av typen rådslag och marknad. Platserna tolkas ha "...utgjort sociala markörer för en identitet, till vilken man kunde koppla bygden." (Hylén 2002:80). Anledningen till behovet av mötesplatser, menar han, kan ha berott på en förändrad ägostruktur där det privata ägandet fick en annan betydelse (Hylén 2002:80).

Härdar som gränsmarkörer

Inspirerad av de isländska sagorna och antikens mytologi tolkar Thomas Eriksson ensamliggande härdar som revirmarkörer. Han föreslår att härdar utan anknytning till långhus, som påträffas i topografiska skiljelinjer i terrängen kan ses som gränsmarkeringar. Elden, menar han, utgjorde ett symboliskt sätt att ta ny mark i anspråk och i förlängningen också ett sätt att markera sin rätt att bruka marken. "Härden ska inte enbart ses som en 'landnamsmarkering' utan kan ha utnyttjats för att, vid upprepade tillfällen, markera sin närvaro och därigenom sin brukningsrätt till marken." (Eriksson 1998:230). På flera härdplatser i hans undersökningsmaterial har man senare anlagt gravmonument, vilket han tar som intäkt för att härdarna utgjort en så pass viktig markering att platsen hållits i hävd (Eriksson 1998:228–232). Att använda eld som besvärjelse mot det okända, att skydda och rena, är en föreställning som återkommer i etnologiska källor

(Bengtsson 2004:44, 45). Härdarna kan i det sammanhanget även "... ha använts för att markera gränsen mellan den 'ociviliserade' utmarken – Utgård – och gården eller gårdarnas inägor – Midgård ..." (Eriksson 1998:229).

Maria Petersson avfärdar dock idén med härden som gränsmarkering som hon menar "bygger på en överdrivet primitiv bild av tidens samhällsorganisation och rättssystem." (Petersson 2006:141). Hon påpekar att den släckta härden snabbt blir överväxt och som enda gränsmarkering är den för svår att återfinna (2006:140).

Tillfälliga rastplatser

En ibland underförstådd tolkning är att härdarna är spår efter tillfälliga lägerplatser för resande. Mig veterligen har dock ingen explicit studerat härdarnas förhållande till hålvägar och kommunikationsleder, vilket möjligen skulle kunna stödja hypotesen.

En annan återkommande tolkning på temat är att lokalerna var tillfälliga lägerplatser kopplade till aktiviteter utanför själva gården, såsom sökande efter resurser, jakt, insamling och dylikt (Petersson 2006:141). Jag har dock valt att inte försöka applicera denna breda tolkningen på mitt studiematerial, då jag betraktar den som för ospecifik. I och med att olika aktiviteter kräver olika förutsättningar i landskapet kan det vara svårt att finna eventuella analogier i ett stort material. En aspekt som också försvårar lägerplatstolkningen är att kunskapen om var gårdarna låg under brons- och järnåldern är mycket bristfällig. Hade vi vetat det hade det möjligen gått att förstå härdarna via en omlandsstudie.

Replipunkter i ett djurhållningssystem

Ett mer specifikt näringsekonomiskt perspektiv har Maria Petersson i sin avhandling som utgår från härdar i ett östgötskt undersökningsmaterial. Hon tar bland annat fasta på att pollendiagrammen visar ett allt öppnare, betat, landskap samtidigt som de första ensamliggande härdarna och härdgrupperna utan någon uppenbar kontext uppträder. Hon tolkar härdarna som replipunkter i ett välorganiserat betessystem, där huvudstrategin varit utgångsdrift. Dessa platser för vallarna (herdarna) varierar i storlek och innehåll. Gemensamt för dem är att de innehåller minst en anläggning som förknippas med matlagning, värme, ljus och rök. I övrigt beror innehållet på hur ofta platsen besöktes och i någon mån vad man har haft för sig. Hon

understyrker närheten till sötvatten och pekar på att flera av hennes undersökta lokaler var topografiskt placerade så att de var vindskyddade invid ett berg. Betessystemet var i drift framför allt under senare delen av bronsålder och förromersk järnålder (Petersson 2006:185).

Metod och material

En härd kan, som sagt, vara spår efter en mängd olika företeelser och för att förstå dess funktion krävs en gedigen undersökning med relevanta analyser och en bra dokumentation. För att citera Maria Petersson "Ett kvalitativt synsätt skulle betyda att en enskild härd kan avtvingas så mycket information att man skulle kunna fastställa exakt i vilket syfte/vilken arbetsprocess den använts – alltså en mer detaljerad tolkning än ljus och värme." (2006:148). I sin avhandling tar Petersson upp problemet med källmaterial från undersökningar utan specifika grävings- och dokumentationsstrategier. I sin strävan efter ett så bra studieunderlag som möjligt använder hon enbart undersökningar där hon själv kunnat utforma strategier med väl definierade variabler vad gäller härdarnas morfologi, innehåll och kontext. Ett likartat förfaringssätt, utfört av samma arkeologer, för de härdar som ingick i studien visade sig vara mycket värdefullt för tolkningsprocessen (2006:149–150).

Tyvärr har härdarna i mitt undersökningsmaterial inte undersökts och dokumenterats på ett konsekvent sätt. Olika undersökare har grävt och dokumenterat både lokaler och de enskilda härdarna nivåmässigt mycket olika. Önskvärt hade varit att alla åtminstone hade dokumenterat härdarna via realistiska profilritningar och samlat in kol för vedartsbestämning och datering. En annan försvärande omständighet är att endast sju av femton lokaler är färdigundersökta och då oftast på ett för detaljstudier inte tillfredställande sätt. Sammantaget innebär det en klar begränsning i tolkningsdiskussionen som därför till stor del inriktas på härdarnas kontext. För att testa härdarnas funktion i relation till olika tolkningsalternativ kommer de dock att diskuteras utifrån morfologi och innehåll, utan krav på några för tolkningen relevanta slutsatser.

Bärande analyser i studien har alltså i första hand koncentrerats till härdarnas terrängmässiga läge och deras förhållande till gränser, kommunikationsleder och i viss mån till andra kända fornlämningar. Som utgångspunkt för möjliga hypoteser kommer undersökningsmaterialet att ställas mot och jämföras med ovan nämnda tolknings-

förslag: samlingsplatser, lägerplats för resande, gränsmarkörer eller replipunkter i ett djurhållningssystem.

Områdena och lokalerna

Det övergripande undersökningsområdet sträcker sig från Trollhättan i norr till Lödöse i söder och ligger i stråket mellan Götaälvdalen och Skepplandadalen, det vill säga mellan två äldre kommunikationsleder, en större till Väneren (Göta älv) och en mindre till det inre av Västergötland (Grönå). Stora delar av sträckan kan i västsvenska mått mätt betecknas som perifer. Bilden av området som en ganska öde trakt är mycket tydlig genom hela förhistorien. Landskapet är glest på fornlämningar, undantaget ett mindre område runt Bodasjön. Förklaringen till att så få förhistoriska lämningar är kända beror endast delvis på det låga exploateringstrycket. Sannolikt är det så att bilden visar en reell verklighet. Stora delar av området har i stort sett alltid varit glesbygd i meningen perifer till de båda omgivande älvdalarna. Som exempel kan nämnas att det totala antalet fornlämningar som hittades vid den arkeologiska utredningen längs Norge-/Vänerbanan, en sträcka på fyra mil, begränsade sig till 25 och av de 18 förundersökta lokalerna bedömdes tio vara färdigundersökta i och med förundersökningen. På grund av det glesa fornlämningsbeståndet är den kända, fragmentariska, fornlämningsbilden ett problem vid analysen av härdarna som företeelse, både vad det gäller härdplatser och gårdsstrukturer. Trots detta vill jag göra ett försök.

Av de vid utredningen av längs Norge-/Vänerbanan påträffade fornlämningarna uppfattas nio som härdplatser, två av dessa kan dock betraktas som två lokaler även om de har samma fornlämningsnummer, Upphärad 126 och Simontorp 183. Två platser har daterats till två skilda perioder, Gärdhem 267 och Ale-Skövde 183N, vilket innebär att även de kan betraktas som två lokaler. Nämnas bör även att två av fornlämningarna inte är förundersökta, det vill säga det kan finnas något fler anläggningar. Förutom de platser som framkom vid utredningen av järnvägen har undersökningsmaterialet kompletterats med fyra härdlokaler som framkommit vid andra arkeologiska arbeten. Utifrån kända fornlämningar har, inom det övergripande undersökningsområdet, tre mindre områden särskilts. Nedan följer en kort presentation av de tre områdena. För presentation av de enskilda lokalerna hänvisas till bilaga 1.

Område 1

Det nordligast belägna studieområdet ligger i Trollhättan och Gärdhem socken. Inga kända boplatser finns i området, men gravar och gravfält och ortnamn som Håjum och Velanda tyder på en levande bygd under äldre järnåldern (Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6). I områdets norra del har tyvärr en rik fornlämningsmiljö förstörts av samhällsutbyggnaden under 1800- och 1900-talen.

På fyra lokaler, Trollhättan 269, Gärdhem 267, 270 och 269, har totalt tio härdar undersökts. Fornlämningarna är förundersökta och vad gäller de i Gärdhem socken bedömdes att inga särskilda undersökningar behövdes på grund av fornlämningarnas begränsade omfång (UV Väst rapport 2000:2). Fem av de tio härdarna återfanns på Trollhättan 269 där en härd, daterad till århundradena runt Kristi födelse, överlagrades av ett röjningsröse. Ytterligare en härd på platsen daterades till ungefär samma tidsperiod (Lödöse Museum rapport 2003:07).

På Gärdhem 267 fanns två härdar, två stora gropar och några stolphål som låg på ett impediment med berg i dagen. I en svacka på den största bergknallen fanns också ett bevarat kulturlager. Dateringarna, från en härd och från matskorpan på en keramikskärva, visade att platsen har brukats vid minst två tillfällen, tidig medeltid och äldre romersk järnålder (UV Väst rapport 2000:2).

På södra kanten av Weckläberget i Velanda undersöktes en solitär härd som daterades till äldre romersk järnålder och vid foten av berget på norra sidan två härdar, varav den ena har daterats till yngre bronsålder. I lermarken invid den odaterade härden fanns också ett tiotal nästan helt bortodlade anläggningar (UV Väst rapport 2000:2).

Område 2

Härdarna i gruppen låg alla i Upphärad. I socknen finns en handfull kända, möjliga boplatser från brons- och järnålder. Endast en av dem är slutundersökt, Upphärad 124. På impedimentet i åkermarken låg en gård, bestående av ett par hus, daterade till förromersk järnålder. I området finns också en del spridda stensättningar och ett par mindre gravfält bevarade.

På tre av de fem härdlokalerna i undersökningsområde 2 fanns endast en härd, Upphärad 119, 129 och 169 (UV Väst rapport 2008:7, Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6). Ingen av platserna är slutundersökta, det vill säga områdena är inte helt avbanade, men tomma sökschakt och topografin tyder dock på att fornlämningarna är

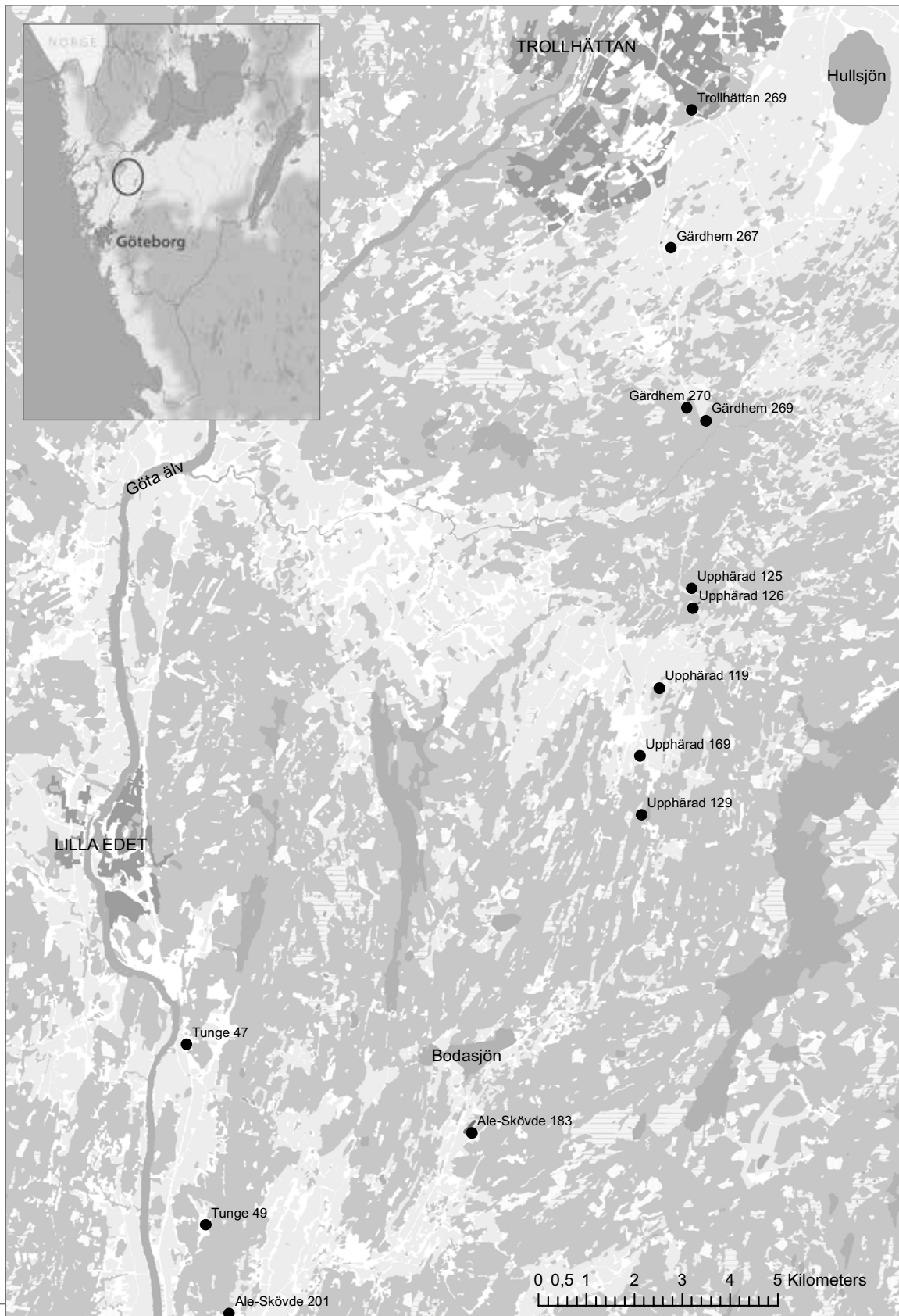
begränsade. Troligen skall även de två härdarna på Upphärad 126 betraktas som två strukturer då det fanns en drygt 50 meter lång tom yta mellan dem. Båda härdarna låg vid foten av berget Kungskullen och den ena har daterats till förromersk järnålder (UV Väst rapport 2008:7). Nordväst om Kungskullen, i kanten av ett större bergsområde på en begränsad yta ligger tre härdar, varav en har daterats till förromersk järnålder, Upphärad 125 (Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6).

Område 3

Området som ligger öster om Göta älv och norr om Lödöse har relativt många registrerade boplatser. Ingen av dem har dock undersökts så vad det egentligen rör sig om för lokaler vet vi mycket lite. Antalet gravar är begränsat, i hela Ale-Skövde och Tunge socknar finns enbart sexton registrerade stensättningar och ett litet stensättningsgravfält.

I mitt undersökningsmaterial representeras område 3 av fyra fornlämningsnummer, inalles elva härdar och en sotfläck fördelade på fem härdlokaler. På en av platserna har man enbart hittat en härd, Tunge 47. Denna låg på en platå vid slänten av ett berg och har daterats till förromersk järnålder (Lödöse Museum rapport 2007:28). På en lokal fanns minst två härdar, Ale-Skövde 201 och på en annan en härd och en sotfläck, Ale-Skövde 183S (Lödöse Museum rapport 2007:28, UV Väst rapport 2000:2). Platserna har dock endast förundersökts, varför det kan finnas fler anläggningar. Fornlämningarna låg på impediment i åkermark. Två dateringar från Ale-Skövde 183S visar att platsen besökts under yngre bronsålder. Resterande lokaler innehöll tre och fyra härdar, Tunge 49 och Ale-Skövde 183N. På dessa fanns även ett fåtal stolphål och en kokgrop. Båda lokalerna låg på långsträckta impediment (flacka höjdryggar). Dateringar från två av härdarna på Ale-Skövde 183N visar att platsen nyttjats både under yngre bronsålder och romersk järnålder (UV Väst rapport 2000:2). Från Tunge 49 finns fyra dateringar, två kommer från härdarna och två från en kokgrop, som alla visar på förromersk järnålder (Lödöse Museum rapport 2007:28, BM Rapport 2012:15).

Av de fem fornlämningarna har endast en slutundersökts, Tunge 49. Ale-Skövde 183 (S och N) bedömdes som färdigundersökt i och med förundersökningen.

1.

Undersökningsområde med härdlokaler som ingått i studien markerade.

The excavated area showing the sites with hearths that were included in the study.

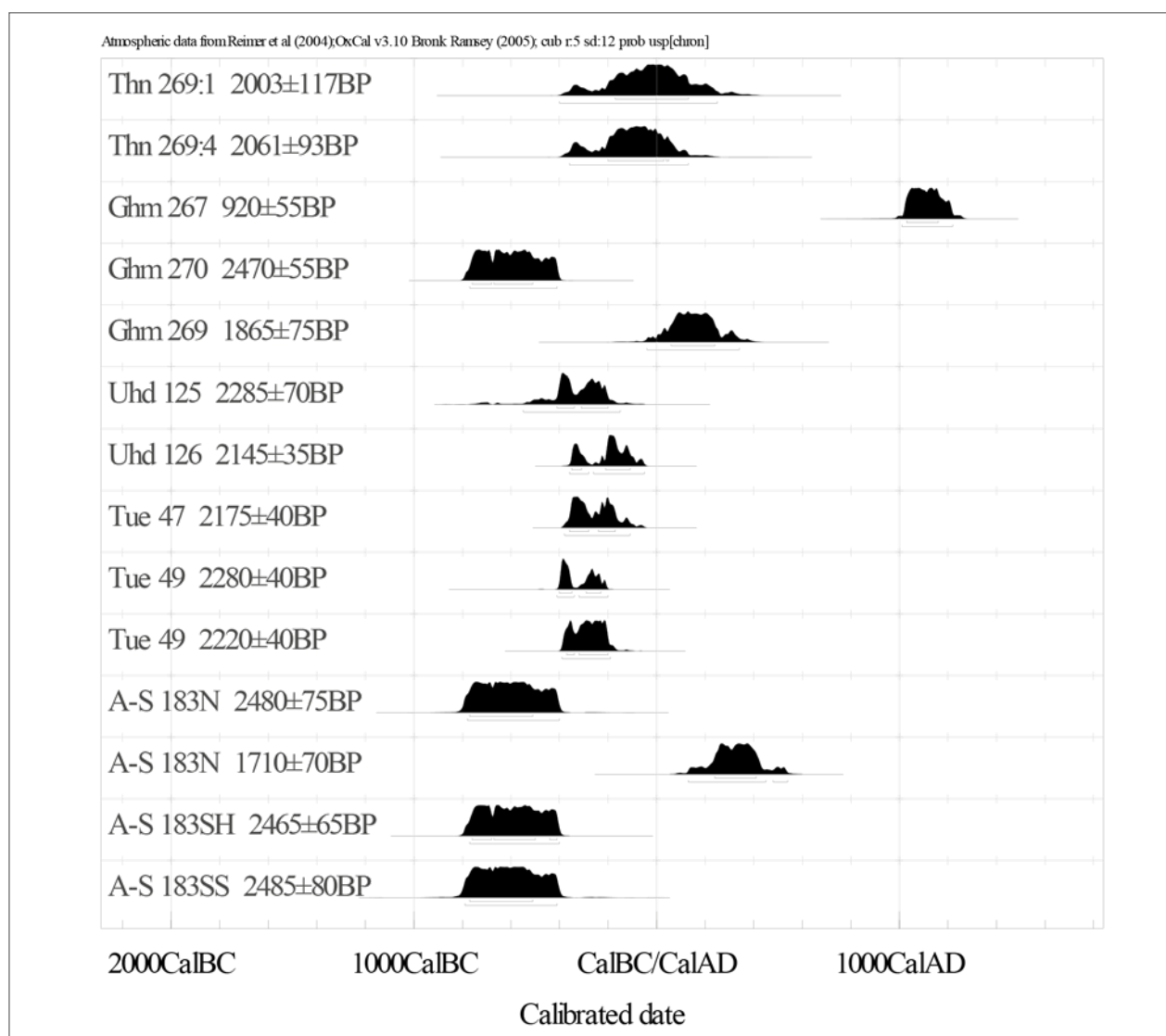
Härdarna i undersökningsmaterialet

I det totala undersökningsmaterialet ingår tjugonio härdar och en sotfläck fördelade på femton lokaler. Endast arton av härdarna har undersökts och av dessa är enbart tio dokumenterade via profiltritning. 50 procent av de trettio anläggningarna har ^{14}C -analyserats (fig. 2 och bilaga 2). Alla utom en har daterats inom perioden yngre bronsålder till och med romersk järnålder med tyngdpunkten på förromersk järnålder. I stort sammanfaller förhållandet med dateringar av liknande fornlämningar i övriga delar av Sydskandinavien (t.ex. Petersson 2006:157). Den enda härd som faller utanför skiljer sig inte bara genom sin tidigmedeltida datering utan också till sin konstruktion, den innehöll till exempel ingen sten.

Som tidigare nämnts är materialet något för begränsat både vad gäller kvantitet och kvalitet (undersökning och dokumentation) för en kvalitativt bra jämförande detaljstudie. Väl medveten om detta har jag ändå valt att studera vissa egenskaper hos de undersökta härdarna i ett försök att få grepp om deras funktion och i fall de har använts vid flera tillfällen.

Nedgrävda eller ytanlagda

En viktig aspekt för tolkningen av härdens funktion är huruvida den har varit nedgrävd eller anlagd direkt på markytan. En nedgrävd härd är mer ekonomisk så till vida att det behövs mindre ved samtidigt som den ger

2.

^{14}C -daterade härdar i undersökningsmaterialet.

Radiocarbon dated hearths included in the study

högre temperatur på grund av den skyddande atmosfären. En svårighet vid arkeologiska undersökningar, speciellt i åkermark, är dock att identifiera ytanlagda härdar. Många gånger är de bortplöjda och kvar finns enbart en sotfläck eller lite rödbränd jord (Petersson 2006: 144–145 o. d. ang. litt.).

Få av härdarna i mitt undersökningsmaterial låg i åkermark, endast ett par av dem hade tydliga skador efter plojen. Ett källkritiskt problem är dock att så få av härdarna är undersökta och dokumenterade på ett adekvat sätt. Bristande arkeologisk kunskap finns också om odlingsmarkerna i anslutning till undersökningslokalerna, det vill säga om där funnits några härdar. Även bedömningen, ytanlagd eller nergrävd, kan vara knivig. Experiment visar att elden åter sig ner i backen och lämnar en flack grop i marken (Lönn muntl.). Så om härden till synes har varit relativt djup men med flack kantprofil, det vill säga ingen tydlig nedgrävningskant, kan den ha anlagts direkt på markytan.

Av härdarna i undersökningsmaterialet som har gått att bedöma, är omkring hälften nergrävda och hälften anlagda ovanpå markytan. På Ale-Skövde N förekommer båda typerna. Osäkert är dock om de är samtida. I övrigt är de lokaler med mer än en härd för dåligt undersökta för att dra några slutsatser huruvida alla härdarna på platsen är ytanlagda eller nergrävda.

Engångshärdar eller återbruk

De egenskaper som kan visa på ett eventuellt återbruk är huruvida härdarna har en oval/oregelbunden form i plan, oregelbunden profilform, omrörd stratigrafi, omrörd fyllning, sönderbränd skärvad sten och/eller överlagring. En härd som initialt varit rund kan efter att ha rakats eller

grävts ur och återanvänts anta en asymmetrisk form som kan uppfattas som oval (Petersson 2006:158). I profilen kan, förutom stratigrafen, även en oregelbunden form antyda att härden återanvänts. Samma typ av profilform kan emellertid också orsakas av att man, för att inte bränna sig, använt en spade, eller liknande redskap, när man tagit något ur härden (Petersson 2006:158).

Ett annat indicium för att härden brunnit mer än en gång kan vara stenmaterialets skick. Om härden inte helt rakas ur spricker stenarna sönder efter upprepad uppvärmning och blir skärviga. Beroende på bergartens kvalitet och egenskaper kan det dock variera hur varmt eller hur många uppvärmningstillfällen som krävs för att stenarna skall skärva sig. En härd med mycket oordnad skärvig sten torde ha varit återanvänd och/eller omrörd medan en härd utan skärvsten, där stenarna är hela men värmepåverkade (skörbrända), endast använts en gång. Något som tyvärr sällan anges i dokumentationen är om stenarna faller sönder under tiden arkeologen gräver härden. Ofta särskiljs heller inte begreppen skärvsten och skörbränd sten vilket kan vara förvillande vid fördjupade studier.

I tabellen nedan har undersökningsmaterialets undersökta och/eller daterade härdar listats och dokumentationen har studerats utifrån egenskaper som tyder på eventuellt återbruk. Om tabellens första fem variabler, eller den sjätte, kan besvaras med ja har sannolikt härden varit använd mer än en gång. Det har dock visat sig att planformen inte har någon relevans i mitt undersökningsmaterial. Av de tio i profil dokumenterade härdarna, har endast en bedömts som omgrävd utifrån profilform och stratigrafi (Ale-Skövde 2420). Denna hade bedömts som rund i plan. Över hälften av de undersökta härdarna, sex av tio, dokumenterades som ovala vilket tyder på att

Fornlämning	Djup, m	Ytanlagd/nergrävd	Anmärkning
Trollhättan 269, A3	0,06	ythanlagd	
Trollhättan 269, A5	0,07	ythanlagd	
Gärdhem 267, A630	0,06	ythanlagd	Störd av modernt dike
Gärdhem 267, A573	0,1	ythanlagd	
Gärdhem 270, A1140	0,18	nergrävd	
Gärdhem 269, A2578	0,16	ythanlagd*	*Osäker bedömning
Ale Skövde 183N, A2287	0,1	nergrävd	Störd av ploggång
Ale Skövde 183N, A2336	0,12	nergrävd	
Ale Skövde 183N, A2352	0,15	nergrävd	
Ale Skövde 183N, A2268	0,02	ythanlagd	Kraftigt störd av ploggång, ej profilritad
Ale Skövde 183S, A2420	0,18	nergrävd	

Tabell 1.

Undersökta och dokumenterade härdar.
Excavated and recorded hearths.

FornInr, A-nr	Oval/ oregelb	Oregb. profil	Omrörd stratigrafi	Omrörd fyllning	Skärersten	Överlagr	Ved	Anm
Trollhättan 269, A3	Ja	Nej	Nej	Ja?	?	Nej	?	Schematisk profilritn.
Trollhättan 269, A5	Nej	Nej	Nej	Ja?	?	Nej	?	Schematisk profilritn.
Gårdhem 267, A630	?	Nej	Nej	Ja?	Nej	Nej	?	
Gårdhem 267, A573	Nej	Nej	Nej	Nej	-	Nej	Salix,al, björk	
Gårdhem 269, A2578	Ja	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Ek	
Gårdhem 270, A1140	Ja	Nej	Nej	Ja	Nej	Nej	Lönn, has- sel, ask	
Upphärad 125, A1	Nej?	?	?	?	?		?	Ej grävd
Upphärad 126N	Nej	?	?	?	?		Al, salix	Ej grävd
Ale Skövde 183N, A2268	Nej	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Ale Skövde 183N, A2287	Ja	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Björk, ek	
Ale Skövde 183N, A2336	Ja	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Al	
Ale Skövde 183N, A2352	Ja	Nej	Nej	Nej	Nej?	Nej	Al, björk	
Ale Skövde 183S, sot- fläck/härdbotten?	Nej?	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Ale Skövde 183S, A2420	Nej	Ja	Nej	Nej	Nej?	Nej	Al, ek	
Ale Skövde 201	Nej	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Tunge 47	Ja	?	?	?	Ja?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Tunge 49, A1	Ja	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Tunge 49, A2	Nej	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text
Tunge 49, A3	Ja	?	?	?	?	Nej	?	Endast doku- menterad i text

Tabell 2.

Undersökta och/eller daterade härdar. När osäkerhet råder eller om frågan inte går att besvara har ? använts i tabellen.

Excavated and/or dated hearths. In cases of uncertainty or if the question cannot be answered, a question mark has been used in the table.

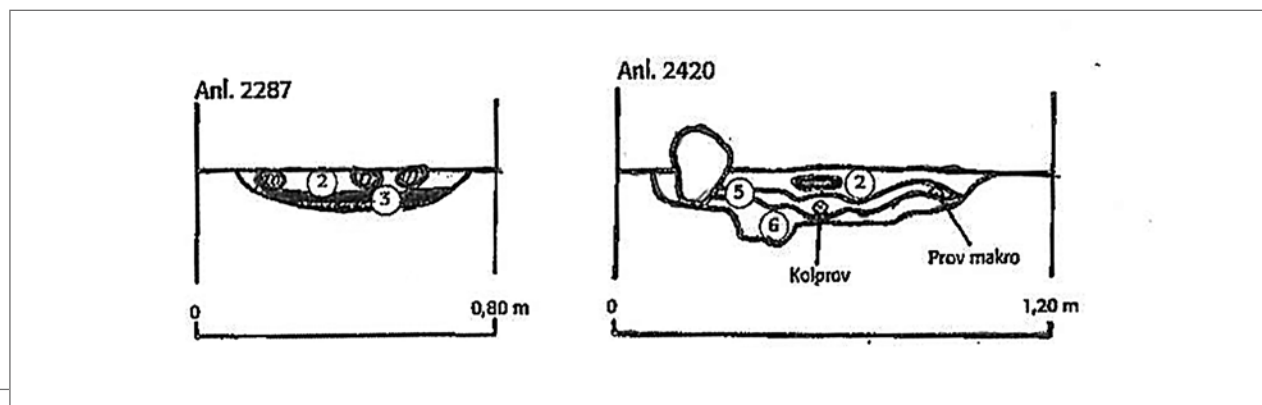
planformen inte är ett lämpligt kriterium för ett eventuellt återbruk (se tabell 2).

Alla utom en av de profildokumenterade härdarna i materialet innehöll skörbränd eller skärvig sten. Tyvärr har det inte alltid angivits vilket, i ett par fall är dessutom stenarna endast ritade som symboler, alternativt står endast med i lagerbeskrivningen. Merparten av härdarna uppfattas dock ha tillhört typen med hela, det vill säga skörbrända, stenar vilket enligt ovanstående inte skulle tala för något omfattande återbruk.

Sammantaget kan, trots de många källkritiska aspekterna, konstateras att ytterst få av härdarna i undersökningsmaterialet visar på tecken på återbruk.

Veden

I till synes morfologiskt lika härdar kan ibland vedarterna ge indikationer om vad som var viktigt. Eftersträvade man en eld som brann lugnt, länge och gav en bra glödbädd valde man, om man hade kunskap och möjlighet, lövträd som bränsle, gärna bok eller ek. Var man ute efter en god röksmak valde man al eller ene. Ville man ha en kraftig rökutveckling som höll mygg och ohyra på avstånd valde man ved av barrträd, gärna lite fuktig, som brann explosivt och gav gnistregn. Veden i härderna bör alltså inte enbart ses som ett dateringsmaterial utan som en viktig informationskälla både om härdens funktion och om sociala företeelser (Fendin 2002:24). Ett exempel för vedens betydelse för tolkningen var några härdar som vi (RAÄ UV

3.

Ale-Skövde 183N, A2287 exempel på en nedgrävd härd som enbart använts vid ett tillfälle och Ale-Skövde 183S, A2420, exempel på en härd som tolkas som nergrävd och återanvänd. 2=gråbrun sotig sand, skörbränd sten, 3=kol och sot, 5=kol och sot, skörbränd sten och bränd lera, 6= gråbrun sotig sand, skörbränd sten och bränd lera.

Ale-Skövde 183N, A2287 is an example of a hearth dug into the ground, which has only been used on one occasion. Ale-Skövde 183S, A2420 is an example of a hearth interpreted as dug into the ground and reused. 2=grey-brown sooty sand, fire-cracked stones; 3= charcoal and soot; 5=charcoal and soot, fire-cracked stones and burnt clay; 6 = grey-brown sooty sand, fire-cracked stones and burnt clay.

Väst och Bohusläns museum) undersökte i samband med E6:ans utbyggnad i Bohuslän. Veden visade sig komma bland annat från rönn, fläder och tibast, växter som var vanliga inom djurhållningen enligt norsk och svensk folktradition (se Claesson & Munkenberg 2009:51).

En annan viktig faktor är vedens ursprung. Var det pinnar och kvistar från omgivande träd eller kraftigare gren- och stamved som torkats och eventuellt transporterats som man eldat med? Insatsen, och därigenom tolkningen, i anläggandet av härden kan få helt olika betydelse beroende på vedarten och dess ursprung.

Vad gäller undersökningsmaterialet har endast prover från åtta, det vill säga en tredjedel, av härdarna artbestämts. Veden representerade sju arter, alla lövträd. Al, följt av björk och ek, var mest frekventa. I två av härdarna insamlades endast kol från ett trädslag, i fyra av dem fanns två arter och i resterande två hittades tre trädslag i proverna (se tabell 2). I ett par av härdarna, med två och tre vedarter, kom träkolet från kvistar eller dylikt. För övriga sex finns inget angivet i vedartsprotokollen som visar provens egenålder. Ett källkritiskt problem är att en förhållandevis liten mängd kol har samlats in. Möjligheten finns också att flera av proverna endast representerar en mindre del av härden, vilket kan innebära att hela provet kommer från samma vedträ. Även om kolbitarna har tagits från hela härden har detta tyvärr inte angivits i dokumentationen. Trots de källkritiska invändningarna och att materialet är magert är det mest troligt att flertalet av härdarna eldats med bränsle som plockats i omgivningen, vilket innebär att veden har varit av underordnad betydelse för varför

man anlade härdarna. Slutsatsen stöds av Peterssons östgötska studie som visar att de ensamliggande härdarna generellt innehöll fler vedarter än härdarna i boplat- och gravkontext, där det skett ett visst val av bränsle (Petersson 2006:163).

Slutsats

I ett försök att utreda härdarnas funktion har tre aspekter detaljstuderats; om härdarna var energibesparande, om de har återanvänts och om man har använt speciella trädslag som ved vid eldningen. Av de profildokumenterade härdarna har hälften bedömts varit anlagda direkt på markytan och hälften ha varit nergrävda, det vill säga ingen genomgående energibesparande funktion har kunnat beläggas. Inte heller har något genomgående återbruk av de enskilda härdarna kunnat påvisas. Endast två härdar har tecken, profilform och stratigrafi, på eventuell återanvändning. De kol som vedartsbestämts kommer uteslutande från lövträd. I några av de bäst dokumenterade härdarna förekom kvistar och grenar från flera arter, vilket tyder på att man plockat vad som fanns i närmiljön.

Ett stort problem i detaljstudien har varit att inte mer än hälften av de undersökta härdarna har dokumenterats på ett lämpligt sätt. Övriga har endast profilritats schablonmässigt eller inte alls. Ofta har inte heller provtagningarna genomförts metodiskt relevant. Förhållandet innebär att slutsatserna av detaljstudien endast bör betraktas som presumtiva.

Vegetationsutveckling och markutnyttjande under brons- och järnålder

Kunskapen om landskapets utveckling i Götaälvsområdet är relativt välkänd genom de geologiska undersökningar som utförts i älvdalen (t. ex. Hillefors 1979/80). Vegetationsförändringarna har studerats inom projekt kring Lödöses framväxt och i Det nordiska ödegårdsprojektet (Hillefors 1979/80, Påsse i Skarin 1979). På 1980-talet gjorde Kvartärgeologiska institutionen vid Uppsala universitet analyser av sedimenterade pollen från Bodasjön, Barsjön och Grosjön. Resultaten sammanställdes av Åke Hillefors (1989/90:139–171). På 1970-talet togs en pollen kärna i Hajs sjö i Göta Älvdalen. Tyvärr omfattade den endast pollen från 900-talet och framåt (Påsse 1979). Samma decennium genomfördes också en pollenanalys av material från Hullsjön, öster om Trollhättan (Digerfeldt och Welinder 1978). Resultatet beräknas vara mest tillämplig för älvdalens norra del, området söder om Trollhättan, men underbygger även den övergripande vegetationsutvecklingshistoriken för hela undersökningsområdet. Hur stor räckvidd analyserna har beror bland annat på hur öppet det har varit runt provtagningsjön. Hillefors anger till exempel att ridåer av al kan ha hindrat pollenspridningen av lågvuxen vegetation runt Barsjön och Grosjön vilket resulterade i en mer lokal pollenflora (1989/90:164). Möjligen spreds då inte de ofta lågväxande, kulturindikerande arterna på samma sätt.

En grov sammanfattning av pollenanalyserna visar att mot slutet av neolitikum och under bronsåldern dominerades skogarna av lövträd. Björk, ek, al, asp, alm, lind, ask och hassel återfanns runt alla sjöarna om än i varierande mängd. I diagrammen kan vi se att tallen minskar. Under perioden finns också de första indikationerna på en viss skogsröjning i området. Det sker en svag ökning av gräs och halvgräs och av växter som svartkämpe, gråbo, målla och en del säd. Artsammansättningen speglar ett landskap med mycket liten mänsklig påverkan. Närvaron av säd och åkerogräs i pollendiagrammen visar dock att man hade börjat odla på enstaka små åkerlappar. Att boskapskötseln var betydligt viktigare åskådliggörs i tillväxten av betesmarksindikerande växter, såsom gräs, halvgräs och ljung samt i expansionen av ene under mitten av bronsåldern. Sammantaget märks dock knappt människans inverkan på landskapet.

Under förromersk järnålder tyder vegetationsutvecklingen på ett något kyligare klimat med ökad nederbörd. Vitmossa och ormbunkar ökade och boken hade etablerat

sig i skogarna. Mot slutet av perioden kan vi se en konsekvent ökning av de kulturmarksindikerande växterna. Detta betyder att under romersk järnålder blev åkrarna något fler och djurens betesmarker större. En mer explosionsartad förändring av skogslandskapet till följd av en kraftig jordbruksexpansion tog sin början först på 500- och 600-talen. De mänskliga aktiviteterna i samband med odling och boskapskötsel förändrade landskapet allt snabbare. Under senare delen av järnåldern formades det öppna jordbrukslandskapet i dalgångarna. En och ljung ökar, men framför allt spannmål är ett allt mer dominerande inslag i pollendiagrammen (Digerfeldt och Welinder 1978, Hillefors 1989/90).

Naturmiljön i det arkeologiska materialet

Av insamlat material är det artbestämt träkol som kan ge oss en bild av naturmiljön. Jag förutsätter då att veden generellt har hämtats i härdarnas omgivning och därför kan berätta om närmiljön. Från de fjorton ¹⁴C-daterade härdarna har kol från hälften vedartsanalyserats. Merparten av de arter som använts som ved var så kallade pionjärträd, det vill säga de arter som först beskogar ett trädöst område. Pionjärträden vill ha det ljus och växer glest. Björk, asp och tall är generellt de vanligaste, men även arter som al, hassel, lärk, en, ek och salix förekommer ofta (Pettersson 2006:164). Utifrån analyserade träkol var den vanligaste veden i undersökningsmaterialet al, följd av björk, ek och salix, arter som tyder på en förhållandevis gles och öppen skog. Ett par av lokalerna avviker dock något, det är Gärdhem 270 i Veland och Tunge 49 norr om Lödöse. Velandahärden innehöll lönn- och askved, arter som betecknas som stampare, vilket innebär att de kan gro och föryngra sig i skugga men kräver ljus för att kunna skjuta i höjden (www.vida.se). Från härdarna i Tunge finns inga vedartsanalyser, men på platsen undersöktes även en kokgrop som har daterats till samma period. I denna fanns ved från björk, ek, hassel och lind. Lind kategoriseras som ett sekundärträd, det vill säga arten trivs i skuggigare miljöer och tränger på sikt ut pionjärträden om inte landskapet hålls öppet, till exempel via skogsbete, slyröjningar eller lövtäkt (Pettersson 2006:164 o.d. anf. litt.).

Undersökningsmaterialets härdar – tolkningar

Sannolikheten för att samtliga ensamliggande härdar eller små härdgrupper stammar från exakt samma företeelse måste anses som ganska liten, speciellt då de inte är samtida utan har daterats från mitten av bronsålder till tidig medeltid. I ett försök att testa undersökningsmaterialet mot ovan beskrivna möjliga tolkningar (samlingsplatser, gränsmarkörer, rastplatser för resande och replipunkter i ett djurhållningssystem) har härdarnas förhållande till specifika företeelser studerats.

Samlingsplatser?

Definitionen av en icke boplatserelaterad samlingsplats bör lämpligen vara att människor från olika områden möts för till exempel gemensamma kultiska ceremonier, att avhandla rättsliga ting, bedriva handel, knyta sociala band eller enbart ha trevligt tillsammans. Antalet personer som besöker platsen vid samma tillfälle torde vara underordnat att de kommer från olika håll. Ju fler människor desto fler arkeologiska spår avsätts. De viktigaste kriterierna för en mötesplats utifrån Hyléns hypotes bör vara:

- ♦ Platsen ligger i en topografisk mittpunkt, mellan olika bygder och väl exponerad mot omgivande landskap. Det bör också ha funnits flera möjliga kommunikationsleder till platsen.
- ♦ Platsen inte är en engångsplats utan att den besöktes vid upprepade tillfällen – återbruk.
- ♦ På platsen finns flera härdar och även en del andra anläggningar/fynd som kan indikera många människor.

Endast på en av lokalerna i min studie, Trollhättan 269 i område 1, är tolkningen samlingsplats tillämplig, eftersom det är den enda lokal där vi vet att det finns fem eller fler härdar. På den äldsta bevarade kartan, stor-skifte 1771, utgjorde området betesmark till Stora Håjum. Fornlämningen låg då i ett läge invid en väg som förband olika bygder. Från härdarna på fastigheten Håjum, var det mellan 300 meter och 1 kilometer till Lextorps, Halltorps och Gärdhems gränser. Huruvida området var strategiskt även under förhistorien är osäkert. Många av Håjums forn lämningar har förstörts vid täktverksamhet, industribyggnation och infrastrukturutbyggnad under 1800- och

1900-talen, men med stor sannolikhet har området varit en väletablerad bygd under yngre brons-/äldre järnåldern även om de flesta av spåren idag är försvunna.

Trots att platsen bör ha varit lättillgänglig från flera håll svarar den inte helt upp till Hyléns kriterium om att ligga i en topografisk mittpunkt med flera möjliga kommunikationsleder. Ytterligare en aspekt som försvårar tolkningen är att Trollhättan 269 endast är förundersökt varvid underlaget är för magert för att helt kunna besvara de två sistnämnda kriterierna.

Konklusion; ingen av härdlokalerna i mitt undersökningsmaterial kan tolkas som en mötesplats utifrån Hyléns hypotes.

Gränsmarkörer?

Om en härd är spår efter en gränsmarkering bör läget i landskapet vara av fundamental betydelse. Undersökningsområdenas äldsta historiska kartor dateras till 1700-tal och endast en till slutet av 1600-tal, det vill säga före de stora skiftenas tid. Även om ägo- och andra gränser i kartmaterialet kan ha dragits före skiftena även på 1700-talskartorna, kan de naturligtvis inte okritiskt appliceras på brons- och järnålderslandskapet. De förmodligen äldsta, eventuellt förhistoriska, strukturerna bör kunna sökas i de topografiska skiljelinjer i terrängen som sammanfaller med historiska gränser (Eriksson 1998:229). I Uppland har man observerat att härdar ofta påträffas på höjderna runt lerdalarna, vilket har tolkats som markeringar av inägornas yttre gräns.

För att upprätthålla en gränsmarkering, oavsett om den är ämnad för människor eller för metafysiska väsen, bör härdarna ha tänts vid upprepade tillfällen, likaså bör elden ha varit synlig även på avstånd. Hur långt ifrån man kan se en eld varierar beroende på vegetation och på vilken höjd i landskapet betraktaren befinner sig. Jag har bedömt avstånden från härdarna i min studie genom en visibilitetsanalys (fig. 4 och 5) utifrån optimala förhållanden, det vill säga ingen vegetation är medtagen i beräkningen. Enligt min mening är det rimligt att härden, om den fungerat som gränsmarkör, bör ha varit synlig minst en kilometer bort åtminstone i ett väderstreck.

Sammantaget finns det flera kriterier som bör vara uppfyllda för att en härd skall kunna förklaras som gränsmarkör. De företeelser som jag har granskat i min undersökning är:

Härdarna i förhållande till förväntade företeelser 1, 2, 3, 4, 5, 6 och 7. X=stämmer, -=stämmer inte, X?=stämmer troligen, -?= stämmer troligen inte och ?=information saknas eller kan inte bedömmas.

The hearths in relation to expected environmental circumstances 1,2,3,4,5,6 and 7. X=correct; -=incorrect; X?=probably correct; -?=probably not correct; ?=no information or cannot be determined.

Område	Härdlokal, RAÄ-nr	1	2	3	4	5	6	7
1	Trollhättan 269	X	-	ut	X	X	-	-
	Gårdhem 267	-	-	in	-	X	-	-
	Gårdhem 270	X	-	ut/in	-	-	-	-
	Gårdhem 269	X	-	ut	-	-	-	X
2	Upphärad 125	X	X	ut	-	-	?	X?
	Upphärad 126N	X	-	ut	-	-	?	X
	Upphärad 126S	X	X	ut/in	-	-	?	-
	Upphärad 119	X	-	in	-	X	?	X
	Upphärad 169	X	-	in	-	X?	?	X
Upphärad 129	X	-	ut	-	-	?	-	
3	Ale-Skövde 183N	X	X	in	-	X	?	-
	Ale-Skövde 183S	-	-	in	-	X	X	X
	Ale-Skövde 201	X	-	in	-	X	?	X
	Tunge 47	X	-	in	-	X	?	X
	Tunge 49	X	X	?	-	X	?	X

Tabell 3.

1. om härden låg vid/i en topografisk skiljelinje.
2. om härden låg vid/i en historisk ägo gräns sammanfallande med topografisk skiljelinje.
3. om härden låg i historisk in- eller utmark.
4. om grav – röjningsröse eller annan mer manifest lämning kan ha ersatt härden som markering.
5. om sikten från härden var längre än en kilometer i minst ett väderstreck.
6. återbruk, om härden har tänts vid upprepade tillfällen.
7. endast enstaka härdar, inga omkringliggande andra anläggningar fanns på platsen.

Samtliga härdar låg på eller nära en markerad topografi såsom intill en brant, vid foten av ett berg etcetera. Två härdar låg på impediment i åkermark, dessa har inte klassats som topografisk skiljelinje då impedimenten utgör punkter, om än ibland långsträckta, i en i övrigt likartad närmiljö. Mönstret från Uppland, där härdena markerade inägornas yttre gräns, har inte kunnat bekräftas i något av mina tre delområden.

Minst tretton av härdena var anlagda intill bergsklackar eller markfasta större block, men då ingen av dessa framträdde som en tydlig markering i landskapet är det svårt att hävda att de har haft någon revirhävande betydelse. Endast på Trollhättan 269 återfanns ett röse ovanpå en

härd. De båda anläggningarna låg på högsta punkten i området, vilket skulle kunna vara en indikation på något speciellt såsom en revirmarkör. Men då antalet röjningsrösen på platsen uppgick till 28 och antalet härdar till minst fem får man nog anta att överlagringen är en tillfällighet.

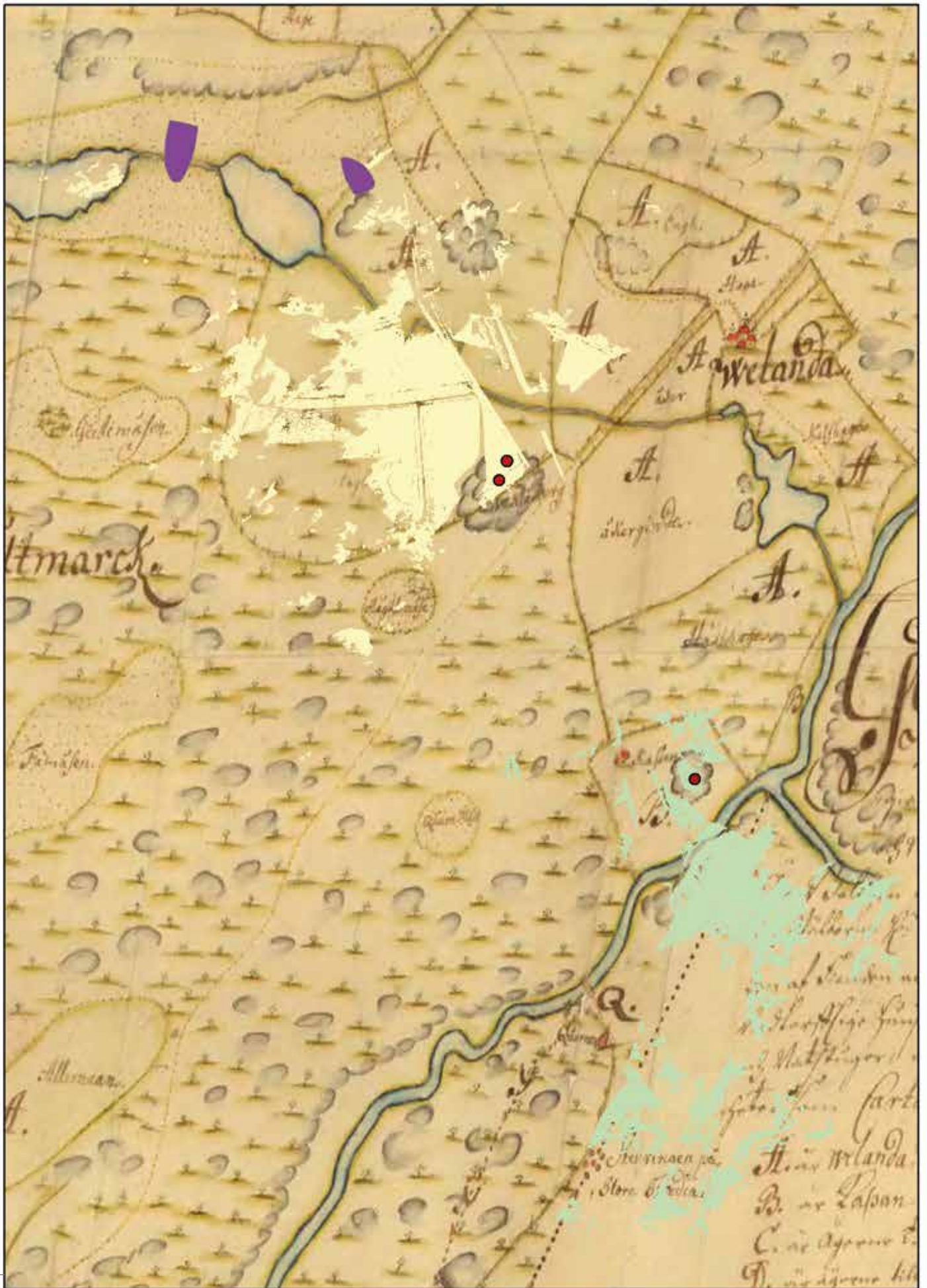
De härdar som varit mest synbara runt om i närmiljön var de i delområde 3. I ett skoglöst landskap kunde de ses från minst en kilometers håll. Emellertid speglar resultatet topografin. Delområde 3 utgör generellt ett flackare landskap än de övriga två delområdena, undantaget Gårdhemslätten söder om Trollhättan.

Flera av härdena i delområde 2 och 3 ligger ensamma utan några fynd eller andra anläggningar, men som redovisades i tidigare avsnitt visar endast en av dem som undersökts säkra tecken på återbruk.

Sammanfattningsvis kan konstateras att härdena i mitt undersökningsmaterial inte kan, utifrån uppställda kriterier, tolkas som gränsmarkörer. Möjligen kan några av dem ha utgjort en symbolisk markering, en invigning, av brukandet av ett nytt markområde.

Tillfälliga rastplatser?

I alla tider har människor rört sig över stora avstånd, även i områden där det var långt mellan gårdarna. Inom mina undersökningsområden finns inga kända hålvägar. Eftersom det, förutom järnvägen, generellt inte förekommit några större markexploateringar indikerar avsaknaden att inga mer frekventerade leder passerade områdena. Resultatet av pollenstudierna och vedartsanalysen tyder på att skogen var förhållandevis gles, vilket innebär att framkomligheten torde ha varit relativt god även om inga

4.

0 125 250 500 Meters

1:10 000

Härdarna i förhållande till förväntade företeelser 1, 2, 3, och 4. X=stämmer, - =stämmer inte och ?=information saknas. När härdar inom samma område inte uppfattats som samtida har anläggningarna separerats och angetts i olika poster. Punkt 2 har besvarats nekande framför allt beroende på att härdarna var relativt stora, inte på att de hade återanvänts.

The hearths in relation to expected circumstances 1, 2, 3, and 4. X=correct; -=incorrect; ?= no information. In cases when hearths within the same area were not determined as contemporary, the features have been recorded separately in the list. The negative correlation of point 2 is primarily due to the relatively large size of the hearths and not because they were reused.

Område	Härdlokal, RAÄ-nr	1	2	3	4
1	Trollhättan 269	X	-	X	-
	Gårdhem 267, A573	X	-	-	-
	Gårdhem 267, A630	X	X	-	-
	Gårdhem 270,	X	-	X	-
	Gårdhem 269	-?	-	X	X
2	Upphärad 125	X	-	X	?
	Upphärad 126N	X	X	X	X
	Upphärad 126S	X	?	-	-
	Upphärad 119	X	X	X	X?
	Upphärad 169	X	X	X	X?
	Upphärad 129	X	?	-	?
3	Ale-Skövde 183N, A2287	X	X?	X?	-
	Ale-Skövde 183N, A2352	X	-	-	-
	Ale-Skövde 183S	X	-	X	X
	Ale-Skövde 201	X	X	X	X
	Tunge 47	X	-	X	X
	Tunge 49	-	X	X	X

Tabell 4.

givna färdvägar fanns. Förmodligen följde man höjdryggar och vattendrag genom landskapet.

Tänkbara kriterier för lämpliga rastplatser är:

1. Strategiskt läge, vid kommunikationsled eller för sådan lämplig terräng.
2. Enstaka små, < 1 meter i diameter, ej nedgrävda härdar – tillfälliga.
3. Inga fynd, möjligen matrester.
4. Inga övriga anläggningar.

Ett fjärde kriterium skulle kunna vara närheten till färskvatten, men då nästan alla lokalerna har legat i marker där vatten inte varit någon bristvara har detta inte tagits med. Dessutom skulle företeelser som sikt och skyddat

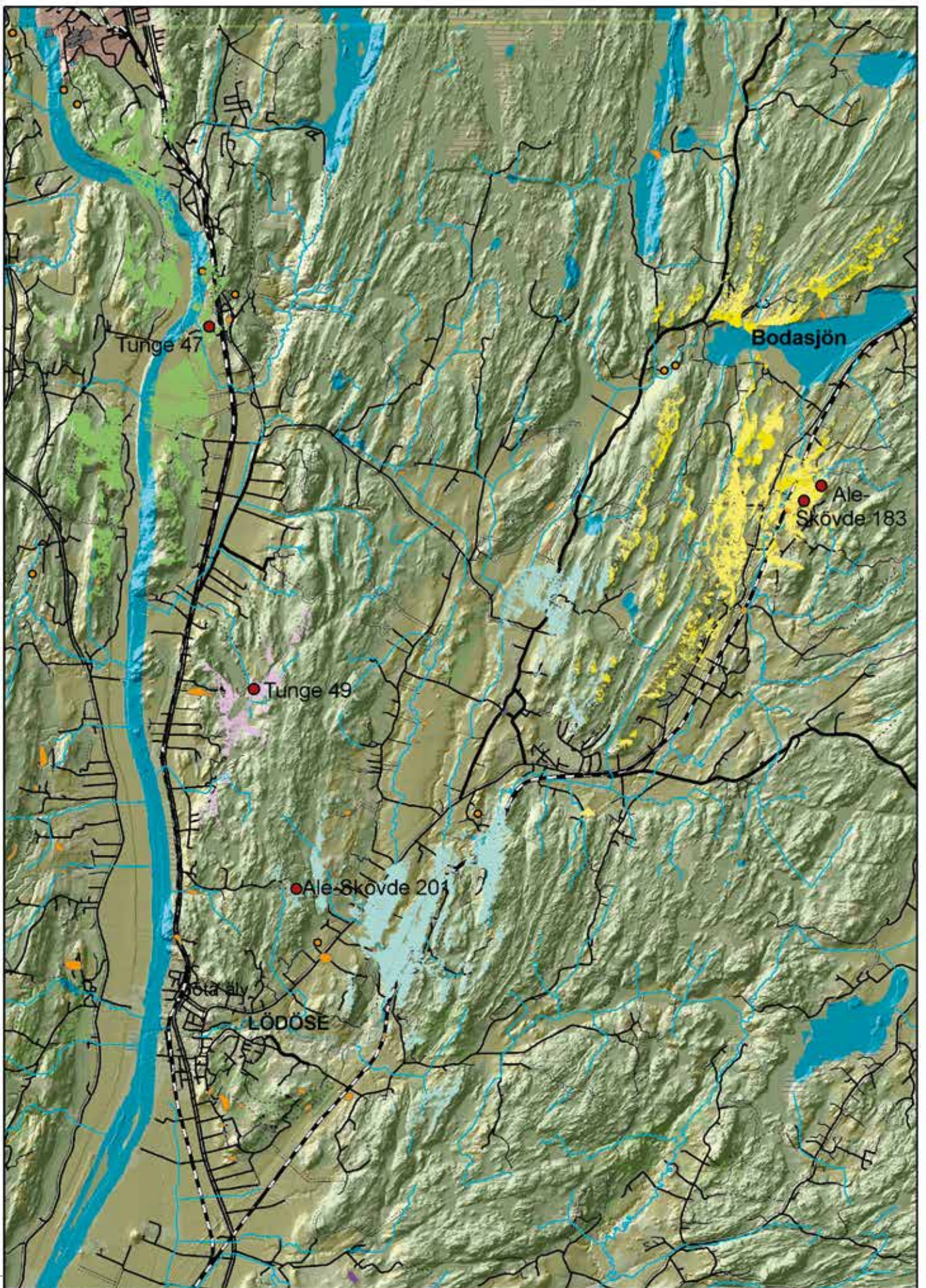
Till vänster: Sikten från de två härdarna vid Weklåbergets fot (Gårdhem 270) och från härderna på berget vid Slumpån (Gårdhem 269) samt kända gravfält (lila) inlagda på 1685 års karta. Synliga områden från härdarna ljusare markering. Analysen utförd via viewshed i ArcMap utifrån NNH (ny nationell höjdmmodell).

To the left: The view from the two hearths at the foot of the mountain Weklåberget (Gårdhem 270) and from the hearths on the mountain at Slumpån (Gårdhem 269), along with previously known burial sites (purple), these are marked on the historical map dating from 1685. Areas that were visible from the hearths are shaded in a lighter colour. The analysis was performed in viewshed in ArcMap using data from NNH (New national altitude model)

läge vara tänkbara, men då dessa är avhängiga väderlekar har de inte beaktats i sammanhanget.

Med något undantag har härdarna legat i strategiska lägen i det dåtida landskapet, men enbart cirka hälften av dem hade en storlek som tyder på att de varit tillfälligt anlagda. På åtta av de femton platserna fanns inga fynd alls och på tre fanns någon enstaka flinta, keramikskärva eller ett fåtal brända benfragment. På Upphärad 129 påträffades enbart flintor. På resterande tre platser, Gårdhem 267, Upphärad 126S och Ale-Skövde 183N (A2352), fanns keramik tillsammans med brända benfragment och/eller bränd lera. Från Gårdhem 267 har också samlats in en löpare i bergart. Ytterligare en handfull fynd påträffades men dessa uppfattas tillhöra en yngre eller äldre fas. De lokaler med fler fynd var också lokaler med fler anläggningstyper och de har daterats till flera perioder, vilket gör att fynden är svårtolkade. I tabellen har därför Ale Skövde 183N och Gårdhem 267 utifrån dateringarna angetts som två händelser.

Generellt uppfyller många av härdarna flera av de uppställda kriterierna, speciellt i område 2 och 3. Endast två härdar stämmer dock helt på alla uppställda punkter, Upphärad 126N och Ale-Skövde 201. Båda har legat i ett relativt sett skyddat läge och nära till färskvatten. På ytterligare två lokaler, Upphärad 119 och 169, stämmer sannolikt uppställda kriterier men då platserna inte är slutundersökta finns frågetecken. Upphärdshärdarna följer en av de för landskapet karakteristiska höjdryggarna och kan terrängmässigt följa en syd mot norr gående led, via ett vad inte långt från den mellersta härderna.

Område	Härdlokal, RAÄ-nr	1	2	3	4	5
1	Trollhättan 269	X	-	-?	X	X
	Gårdhem 267, A573	X	X	?	-	-
	Gårdhem 267, A630	X	X	?	-	?
	Gårdhem 270,	X	X	-?	X	X
	Gårdhem 269	X?	X	?	X	X
2	Upphärad 125	X	X	X?	X	?
	Upphärad 126N	X	X	X?	X	X
	Upphärad 126S	X	X	?	X	?
	Upphärad 119	X	-	?	X	?
	Upphärad 169	X	X	?	X	?
3	Upphärad 129	X	X	X	-	?
	Ale-Skövde 183N, A2287	X	-	?	X	X
	Ale-Skövde 183N, A2352	X	-	?	-	X
	Ale-Skövde 183S	X	-	?	X	X
	Ale-Skövde 201	X	X	?	X	?
	Tunge 47	X	X	?	X	X
Tunge 49	X	X	X?	X	X	

Tabell 5.

Kriterier för att lokalerna utgjort replipunkter i ett betesdrifts-system. X=stämmer, - =stämmer inte och ?=information saknas. När härdar på samma lokal inte uppfattats som samtida har anläggningarna separerats och angetts i olika poster.

Criteria indicating that the sites constituted places for shepherds in an organised system of grazing. X=correct; -=incorrect; ?= no information. In cases when hearths within the same area were not determined as contemporary, the features have been recorded separately in the list.

Konklusion; utifrån uppställda kriterier skulle tre härdar i område 2 (Upphärad 126N, 119 och 169) och en härd i område 3 (Ale-Skövde 201) kunna vara lämningar efter resande.

Replipunkter i ett djurhållningssystem?

För att pröva mitt undersökningsmaterial gentemot hypotesen har jag i princip använt mig av Maria Peterssons kriterier (2006:185–186). Det första hon lyfter fram för att urskilja vallarnas uppehålls- och baspunkter i landskapet är att "minst en av anläggningarna på platsen skall kunna tolkas som en anordning för matberedning eller värme-, ljus- eller rökkälla" (2006:185). Punkten är inte relevant som kriterium i min studie då härden, som ju avger både värme, ljus och rök, är själva utgångspunkten. Ytterligare ett par av Peterssons kriterier är inte tillämpliga för mitt relativt begränsade material. De som jag bedömt som användbara är:

1. tillgång till bra bete
2. vindskydd

Till vänster: Visibilitetsanalys delområde 3. Synliga områden från härdarna markerade med pastellfärg. Kända gravar lila och boplatser brandgula. Analysen utförd via viewshed i ArcMap utifrån NNH (ny nationell höjdmödel).

To the left: Visibility analysis of section 3. Areas visible from the hearths are marked in pastel colours; previously known burials in purple and settlement sites in orange. The analysis was performed in viewshed in ArcMap using data from NNH (New national altitude model)

3. avsides läge i förhållande till samtida boplatser

4. fyndknapphet, < 3 fynd (mitt tillägg)

5. huvudsaklig datering till perioden från yngre bronsålder till äldre järnålder (då pollenanalyserna indikerar att betesmarksväxterna ökar).

Som tidigare nämnts, i samband med tolkningsförslaget tillfälliga rastplatser, skulle kriteriet närhet till färskvatten vara relevant i sammanhanget, men eftersom det inte var speciellt långt till vatten oavsett var man befann sig i områdena är detta inte medtaget här heller.

Samtliga lokaler har legat vid generellt sett bra bete, vanligtvis i anslutning till fuktiga sedimentmarker. Undantaget är möjligen Gårdhem 269 som låg högt uppe på Weklåberget, relativt nära hällmark. Härdplatsen låg dock i kanten av en cirka en hektar stor yta som var bevuxen med ekblandskog under äldre järnålder.

Likaså har nästan alla platser någon form av vindskydd, även de som jag i tabellen angett med – (stämmer inte). På dessa utgjordes skyddet av ett större block eller en impedimentslänt vilket jag ansett inte vara tillräckligt vid de väderlekar då vindskydd var som viktigast. Tänkbart är att man byggde vindskydd vid i övrigt optimala platser som man återkom till eller övernattade på. Spår efter ett fåtal stolphål skulle kunna innebära att det på Ale-Skövde 183N och Gårdhem 267 funnits vindskydd. Problemet är att stolphålen inte är daterade och att båda platserna har använts under minst två perioder. Stolphålen utgör till

Område	Härdlokal, RAÄ-nr	1-5 härdar	Små sammansatta lokaler	Stora sammansatta lokaler
1	Trollhättan 269			X
	Gårdhem 267		X	(X)
	Gårdhem 270			X
	Gårdhem 269	X		
2	Upphärad 125	X?		
	Upphärad 126N	X		
	Upphärad 126S		X	
	Upphärad 119	X		
	Upphärad 169	X?		
	Upphärad 129	X?		
3	Ale-Skövde 183N		X	(X)
	Ale-Skövde 183S	X		
	Ale-Skövde 201	X		
	Tunge 47	X?		
	Tunge 49			X

Tabell 6.

Tabellen visar härdlokalernas omfattning och komplexitet. Med sammansatt lokal avses 1–5 anläggningar, varav minst en härd/kokgrop. Annan avser lokal som eventuellt kan klassas som stor sammansatt lokal med $6 \leq$ anläggningar varav minst en härd/kokgrop. När härdar på samma lokal inte uppfattats som samtida har anläggningarna separerats och angetts i olika poster.

The table shows the size and complexity of the sites with hearths. A composite site contains 1–5 features, at least one of these is a hearth/cooking pit. Other means a site that might be classified as a large composite site with six or more features with at least one hearth/cooking pit. In cases when hearths within the same are not determined as contemporary, the features have been recorded separately in the list.

synes heller ingen given vindskyddsstruktur. Noterbart är att flertalet av härdarna var skyddade för västanvinden, en av de vanligaste vindriktningarna.

På Tunge 49 låg en speciell stenformation som tyvärr inte gick att datera, men då härdarna och kokgropen intill var från förromersk järnålder kan vi inte utesluta att stenkonstruktionen var samtida. Mot en uppstickande bergsklippa hade man anlagt en stenhägnad bestående av två rum, cirka tre kvadratmeter stora. Med en fäll över sig låg man skyddad i hägnaden. En annan tänkbar funktion är att den brukats som fälla för att nattetid kunna ha bättre koll på ungdjuren.

Förhållandet till bebyggelse är svårt att bedöma då ytterst få gravfält och brons-/järnåldersboplatser är kända i delområdena och ännu färre undersökta. I ett försök att använda tre kilometer (fågelvägen) som ett slags närhetsavstånd visade det sig dock att endast Upphärad 129 har ett längre avstånd till känd boplatser/gravfält. Den glesa fornlämningsbilden tillsammans med att eventuell samtidighet inte kan påvisas innebär emellertid enligt min mening att ett preciserat avstånd inte går att använda. Troligen ligger de flesta av härdlokalerna avsidet från samtida bebyggelse, men på grund av kunskapsbristen kan vi enbart anta att så var fallet. I tabellen har en uppskattning gjorts utifrån känd fornlämningsbild (därav många frågetecken).

Fynd saknas generellt på alla platser med enbart härdar, på någon enstaka kan några brända benfragment eller en flintskärva ha insamlats. Något mer fynd fanns på de lokaler som också innehöll andra typer av anläggningar, men även där var fyndmängden begränsad (se ovan, Tillfälliga rastplatser).

Resultatet från tretton av fjorton ^{14}C -analyserade härdar visar dateringar från cirka 800 BC till 400 AD (fig. 2). Endast en härd, på Gårdhem 267, har en senare datering till tidig medeltid. På platsen fanns emellertid ytterligare en härd (kraftigt skadad) och keramik daterad till förromersk järnålder, vilket har tolkats som att platsen brukats vid minst två tillfällen. Flera av härdarna, speciellt i delområde 2, är inte daterade varken genom fynd eller genom ^{14}C -analys.

Utifrån uppställda kriterier skulle många av härdlokalerna i studien, speciellt i delområde 2, kunna tolkas som platser för vallarna. Petersson delar emellertid även in sina lokaler i fem olika typer för att särskilja ”slumpvis valda rastplatser” som besöktes en gång från ”fasta replipunkter” som ingick i det ekonomiska systemet, betesdriften (Petersson 2006:175). För mitt material är emellertid endast tre typer tillämpliga, små härdlokaler (en till fem härdar), små sammansatta lokaler (en till fem anläggningar, varav minst en härd/kokgrop) och stora sammansatta lokaler ($6 \leq$ anläggningar varav minst en härd/kokgrop). Fem platser kan klassas som stora sammansatta lokaler även om de ligger på gränsen för vad Petersson kategoriserar som små. Två av dessa, Ale-Skövde 183N och Gårdhem 167, har emellertid visat sig innehålla två tidsfaser med följd att samtida strukturer inte uppfyller definitionen (därav parenteserna i tabell 6). Trollhättan 169 med sina 28 röjningsrösen och fem härdar kategoriseras in i gruppen. Huruvida rösen och härdarna tillhör samma tid vet vi dock inte och skulle så vara fallet är det sannolikt röjningsrösen och inte härdarna som är nyckeln till platsens tolkning.

Tabellen visar en sammanställning över vilka av härdlokalerna som uppfyller kriterierna för de prövade tolkningsalternativen 1/ samlingsplatser, 2/ gränsmarkörer, 3/ rastplatser för resande och 4/ replipunkter i ett djurhållningssystem. När härdar på samma lokal inte uppfattats som samtida har anläggningarna separerats och angetts i olika poster.

The table shows which sites with hearth that fulfil the criteria for the tested interpretations: 1/ meeting places; 2/boundary markers; 3/resting places for travellers; 4/places for shepherds in a grazing system. In cases when hearths within the same area were not determined as contemporary, the features have been recorded separately in the list.

Område	Härdlokal, RAÄ-nr	1	2	3	4
1	Trollhättan 269	-	-	-	X?
	Gårdhem 267, A573	-	-	-	-
	Gårdhem 267, A630	-	-	-	-
	Gårdhem 270,	-	-	-	X
	Gårdhem 269	-	-	-	X
2	Upphärad 125	-	-	-	X
	Upphärad 126N	-	-	X	X
	Upphärad 126S	-	-	-	X
	Upphärad 119	-	-	X	-
	Upphärad 169	-	-	X	X
	Upphärad 129	-	-	-	X?
3	Ale-Skövde 183N, A2287	-	-	-	X?
	Ale-Skövde 183N, A2352	-	-	-	-
	Ale-Skövde 183S	-	-	-	X?
	Ale-Skövde 201	-	-	X	X
	Tunge 47	-	-	-	X
	Tunge 49	-	-	-	X

Tabell 7.

De små lokalerna utgjorde enligt Peterssons tolkning av det östgötska materialet vallarnas tillfälliga rastställen, det vill säga de var inga övernattningsplatser (2006:176). I mitt material innehöll ingen av lokalerna tydliga spår som indikerar att man kontinuerligt återkom till platsen för att mjölka, klippa ull, bereda råvaror, kastrera ungdjur eller dylikt. Utifrån uppställda kriterier tolkas platserna därför som tillfälliga rastplatser, vilket inte utesluter att de ingått i ett betesdriftssystem. Några av dem har man uppenbarligen återkommit till, även om man inte anlagt några större fasta installationer. Den lokal som bäst uppfyller kriterierna för en fast punkt i betesdriften är Tunge 49. Anläggningarna som fanns på platsen (tre härdar, en kokgrop, ett stolphål och en stenhägnad) indikerar återkommande bruk och aktiviteter utöver ljus och värme.

Att så få av platserna i mitt undersökningsmaterial kan kategoriseras som en stor lokal eller en hyddlokal (se Petersson 2006:177–180) kan, utifrån tolkningen, förstås som att antalet djur var begränsat och att det fanns gott om bete relativt nära bebyggelsen, det vill säga det fanns inget behov av att övernatta eller hantera djuren någon annan stans än på gården.

Slutsats

Få av härdlokalerna i studien har legat i vad som under yngre bronsålder/äldre järnålder kan betraktas som bygd. Även om mycket lite av områdena är utforskade arkeologiskt tyder det vi idag känner till att härdlokalerna

låg isolerade från bebyggelsen. Ett undantag var område 1 där närheten till stora gravfält tyder på en betydande bebyggelse.

Av de fyra tolkningsförslag som har testats på mitt material är det framför allt hypotesen om att härdlokalerna utgjort rastplatser för vallare som stämt bäst. Nio, möjligen tretton av lokalerna kan ha ingått i ett ekonomiskt system baserat på betesdrift. Grundläggande för tolkningen är att pollendiagrammen visar på ökat betetryck i området under samma period som härdarna brann. Tolv av dem har ¹⁴C-daterats till perioden mellan 800 BC och 400 AD.

Några av härdarna har också bedömts som möjliga rastplatser för resande. Hypotesen grundar sig på terrängläge och härdarnas tillfälliga karaktär. Tre av de fyra platserna uppfyller emellertid även kriterierna för en rastplats för vallarna, då de låg väl skyddade i bra betesmarker.

Ingen av fornlämningarna i mitt undersökningsmaterial kan explicit tolkas som samlingsplats eller som gränsmarkör. Eventuellt kan några av dem ha fungerat som en symbolisk markering, som en start på ett nytt markområde tas i anspråk/brukas. Hypotesen har dock inte studerats närmare.

Avslutningsvis kan konstateras att, som jag misstänkte när jag inledde studien, felkällorna i mycket har skuggat möjligheterna till bevisföring. Kanske har jag förbisett härdarnas tolkningsmöjligheter och därför också missat målet. Något som studien dock lärt mig är att små extensiva fornlämningar/platser är viktiga för att förstå det förhistoriska samhällets hela bredd. Istället för att "avfärda" de små lokalerna genom extensiva undersökningar och

översiktlig dokumentation borde vi med stor medvetenhet ta vara på all tänkbar information vi kan utvinna ur dem.

Betty-Ann Munkenberg
SHMM, Arkeologiska uppdragsverksamheten,
Mölndal
betty-ann.munkenberg@shmm.se

Summary

The purpose of this study has been to try to understand sites consisting of just one or a few hearths; what are they traces of and what can they tell us about Late Bronze Age/Early Iron Age society? My interest started during the archaeological research before the construction of the railway line Norge-/Vänerbanan through Västergötland. In this area, isolated fireplaces were the most common remains; in several cases, they occurred as just one solitary hearth. Fifteen sites with altogether twenty-nine hearths in three areas have been studied. The areas are, 1. Trollhättan/Gårdhem, 2. Upphärad and 3. Ale Skövde/Tunge. Four different interpretations have been tested on the sites: the hearth as a meeting point, a boundary mark, resting place for travellers and places in a grazing system.

Initially, the function of the hearths has been studied from three aspects; whether the hearths were energy efficient, if they were reused and if wood from special trees was used. About half of the hearths seemed to have been constructed directly on the ground and the other half had been dug into the ground. In other words, no general indication for saving energy could be proved. Neither was there any evidence for a general reuse of the individual

hearths. Just two constructions had signs of reuse. The charcoal that has been identified through wood anatomical analysis was from deciduous trees. In some of the best-documented hearths, there were branches and twigs from several species; this indicates that they took what was found in the surroundings. One problem in the study of the archaeological source material has been the varying quality of the excavation and documentation.

Thereafter, the hearth sites have been analysed in relation to the four suggested interpretations. A comparison between the sites according to specific appearances, for example, shape of the hearths, their situation in the landscape, artifacts etcetera have given the result that the hearth sites have probably been places for shepherds in a grazing system. Nine, possibly thirteen, of the sites could have been part of a system based on organized grazing. Essential for the interpretation is that pollen diagrams show increased grazing in the area during the same period as fires had burnt in the hearths, between 800 BC and AD 400.

Some of the hearths have been interpreted as resting places for travellers. The hypothesis is based on the location in the terrain and the temporary nature of the hearths. Three of these four places also contained the criteria for shepherds' places. They were located in well-protected spots in good pasture.

None of the sites in the studied material could be explicitly interpreted as meeting points or as boundary marks. Maybe some of the hearth sites have functioned as symbolic markers, as a start of cultivation and/or that new land was claimed.

Referenser

- Bengtsson, L (2004). *Bilder vid vatten. Kring hållristningar i Askums sn, Bohuslän*, Göteborg.
- Claesson, P (2004). Den rituella handlingens praxis – exemplifierat av ett järnåldersgravfält i mellersta Bohuslän, I Claesson, P & Munkenberg, B-A (red.) *Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän. Projekt Gläborg – Rabbalshede, nr 3 Bygden innanför fjordarna. Gravar och ritualer*. Claesson, P & Munkenberg, B-A (2009). *Agilamundös död och andra berättelser*, Kulturhistoriska dokumentationer nr 26 Västarvet och Riksantikvarieämbetet.
- Digerfeldt, G & Welinder, S (1978). *Settlement development and human impact in Hullsjön area, Västergötland, W Sweden*, Dep. Quaternary Geology, Lund Report 15.
- Eriksson T (1998). Egen härd är guld värd – härdar från äldre järnålder i sydvästra Uppland, I Andersson, K (red.) *"Suionum hinc civitates" Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder*, OPIA 19, Uppsala.
- Fendin, T (2002). I sanden röd. I Carlie, A (red.) *Skånska regioner*, Lund.
- Fors, T (1999). Rostningsgropar från bronsålder, I Artelius, T, Englund, E & Ersgård, L (red.) *Kring västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*, Göteborg, Göteborgs Universitet.
- Hellgren, M (2003) *Arkeologisk förundersökning gällande fornlämning Raä nr 95:2 inom fastigheten Håjum, Trollhättan socken och kommun, Västergötland*. (Lödöse Museum rapport 2003:07).
- Hillefors, Å (1979/80). Göta älvs mynningsområde – en gynnsam livsmiljö för forntidens människa, *Vid älven. Fångst och odling* (särtryck), Göteborg.
- Hillefors, Å (1989/90). Vegetation och landskap i förhistorisk tid kring Gamla Lödöse. Resultat av en pollenanalytisk undersökning, *Västgöta-Dal 1989/90, Skärvor och Fragment*.
- Hylén, H (2002). Ett brinnande intresse för sammanhang. Några tankar kring tolkningar av härdområden från äldre järnålder i norra Småland, Widholm, D (red.) *Arkeologi i sydöstra Småland*.
- Johansson, G (2000a). *Mellan liv och död – kokgropar från äldre järnålder Bohuslän, Stenungssunds kommun, Jörlanda socken RAÄ 184* (UV Väst Rapport 2000:38).
- Johansson, G (2000b). *Kokgropar vid havet. Resultat av brukspårsanalyserade flintor fosfatkartering vid bronsåldersdaterade kokgropar, Halland, Varbergs kommun, Tvååker socken 193* (UV Väst Rapport 2000:50).
- Johansson, L (2007). *Arkeologisk förundersökning och utredning. Inför ombyggnation av europaväg 45 etappen Alvhem–Kärna, Lilla Edets och Ale kommuner, Västergötland* (Lödöse museum rapport 2007:28).
- Lindskog, C (1988). *Grekiska myter och sagor*, Lund.
- Lönn, M (2007). Bohuslänska kokgropar, I: Lönn, M & Claesson, P (red.) *Vistelser vid vatten Gropkeramiska platser och kokgropar från bronsålder och järnålder*.
- Lönn, M (2010). Vardagsmat och åkallan. Olika användningsområden för kokgropar, *In Situ Archaeologica 2008*.
- Munkenberg, B-A m.fl. (1996). *Nordlänken delen Trollhättan–Alvhem*. (Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6).
- Munkenberg, B-A (1998). *Nordlänken delen Trollhättan–Alvhem – komplettering. Delsträcka 422 000–424 250, upplagsplatser, samt vägomläggningar i södra och norra delen av bansträckningen* (Arkeologiska utredningar UV Väst 1998:9).
- Munkenberg, B-A (2000). *Nordlänken delen Trollhättan–Alvhem. Förundersökningar av elva lokaler i norra och södra delen av bansträckningen samt utredning av en upplagsplats Västergötland, Gärdhem, Ale Skövde och S:t. Peder sn.* (UV Väst Rapport 2000).
- Munkenberg, B-A (2012). Tunge 49 Kokgrop och härdar. I Claesson, P (red.) *Bosättning vid älven. Boplatser och kokgropar i Göta älvdalen, Arkeologiska slutundersökningar S:t Peder 66 och 67, Tunge 49 Lilla Edets kommun, Skepplanda 70 och 237, Ale Skövde kommun* (Bohusläns museum Rapport 2012:15).
- Munkenberg, B-A & Jonsson, L (2008). *Förhistoriska platser i Upphärad*. Västergötland, Trollhättans kommun, Upphärad socken, RAÄ 17:1, 71:1, 71:2, 1191 120:1, 124:1, 126:1, 126:2, 127:1, 127:2, 128:1, 130:1, 168:1, 170:1 och 171:1 (UV Väst Rapport 2008:7).
- Nordqvist, B (2005). *Arkeologisk förundersökning och undersökning. Kultplatsen vid Stretered. Västergötland, Källered socken, Stretered 1:1, RAÄ 34, 77:2 och 85* (UV Väst Rapport 2005:1).
- Ovesen, J (1991). Eldstad i *Nationalencyklopedin, femte bandet*, Höganäs.
- Petersson, M (2006). *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i Västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*, Diss, Uppsala, Uppsala Universitet.

- Pässe, T, Olsson, B & Skarin, O (1979). Ett tvärvetenskapligt bidrag till odlingshistorien i trakten kring Gamla Lödöse, I Skarin, O (red.) *Grängårdar i centrum 2, Det nordiska ödegårdsprojektet*, publikation nr 8b.
- Thörn, R (1993). *Eldstadssystem – fysiska spår av bronsålders-kult, ett försök att spåra kultplatser och kulturinflenser* (seminarieuppsats i arkeologi C, Lunds Universitet).
- Thörn, R (1996). Rituella eldar, I Engdahl, K & Kaliff, A (red.) *Religion från stenålder till medeltid*, Stockholm, Riksantikvarieämbetet.

Bilaga 1

Område 1

Trollhättan 269 (Lödöse Museum rapport 2003:07)

Fornlämningen som utgörs av fem härdar ligger inom röjningsröseområde Trollhättan 95:2 på sydkanten av en större moränhöjd. 150 meter nordväst finns ett par skålgropar, en fångstgrop och en stensättning. Kant i kant med röjningsröseområdet finns en jordvall och strax öster därom en stensättning.

Fornlämningen är förundersökt av personal vid Lödöse Museum. I sökschakten hittades fem härdar inom en cirka 500 kvadratmeter stor yta med 28 röjningsrösen. Härdarna, varav en överlagrades av ett röjningsröse, låg på områdets högsta del. Fyra av de fem härdarna var runda och hade en diameter mellan 0,7 och 1,4 meter. De tre som grävdes visade sig endast vara mellan 0,02 och 0,07 meter djupa. Ej artbestämt kol från de två bäst bevarade anläggningarna (ej grävda) ¹⁴C-daterades till 2003±117 BP och 2061±93 BP. Den ena av de daterade härdarna överlagrades av ett röjningsröse.

Gårdhem 267 (UV Väst rapport 2000:2)

Fornlämningen ligger på ett impediment med berg i dagen strax norr om en bäckravin. Åkrarna runt impedimentet ligger på lera. Platsen tillhör inägorna till Fåstorps by. En hållristning med bland annat skepps- och solkorsfigurer, samt en skålgrop ligger cirka 150 meter öst och nordöst om impedimentet (RAÄ 265 och 268). Registrerade fynd i närområdet är en skafthålsyxa och flintdolkar (RAÄ 247).

Vid förundersökningen tolkades platsen som en aktivitetsplats eller en mindre boplats. På den större av bergknallarna påträffades i en svacka ett kulturlager. Norr om samma berg låg ett tiotal anläggningar, bland annat två härdar, fem stolphål och två större gropar, båda med en hel del större stenar/mindre block mot botten. På ytan tillvaratogs tjugo keramikskärvor (171 gram), varav tretton stycken (109 gram) hittades i de båda groparna. Ingen flinta påträffades, däremot ett bryne och en löpare i bergart, samt ett fåtal brända ben. Två prover har ¹⁴C-analyserats. Den ena är en matskorpa på en keramikskärva från i en av de stora groparna som daterats till 1785±50 BP (Ua 25243). Det andra provet är träkol (salix) från en av härdarna och det har daterats till 920±55 BP (Ua 25242).

Gårdhem 270 (UV Väst rapport 2000:2)

Platsen ligger på en skogsbeväxt bergterrass vid foten av Weklåberget. Åkrarna nedanför berget, det vill säga norr om terrassen ligger på lera. Området tillhör Velandas säteris inägor. Cirka 350 meter NNV finns ett järnåldersgravfält med närmare fyrtio gravar och en skålgropsförekomst.

Vid utredningen påträffades i den angränsande åkern ett tiotal relativt diffusa och grunda anläggningar i lermarken, bland annat en härd. Förutom denna som nästan var helt bortodlad, låg ytterligare en eldstad uppe på bergsavsatsen. I ytan hittades en keramikskärva och invid anläggningen låg två större stenblock, som kan ha haft betydelse för härdens placering. Båda blocken hade lagom sitthöjd. Ett kolprov från härdens är ¹⁴C-daterat till 2470±55 BP (Ua 25244). Kolet kommer från en lönnkvist med cirka tio årsringar

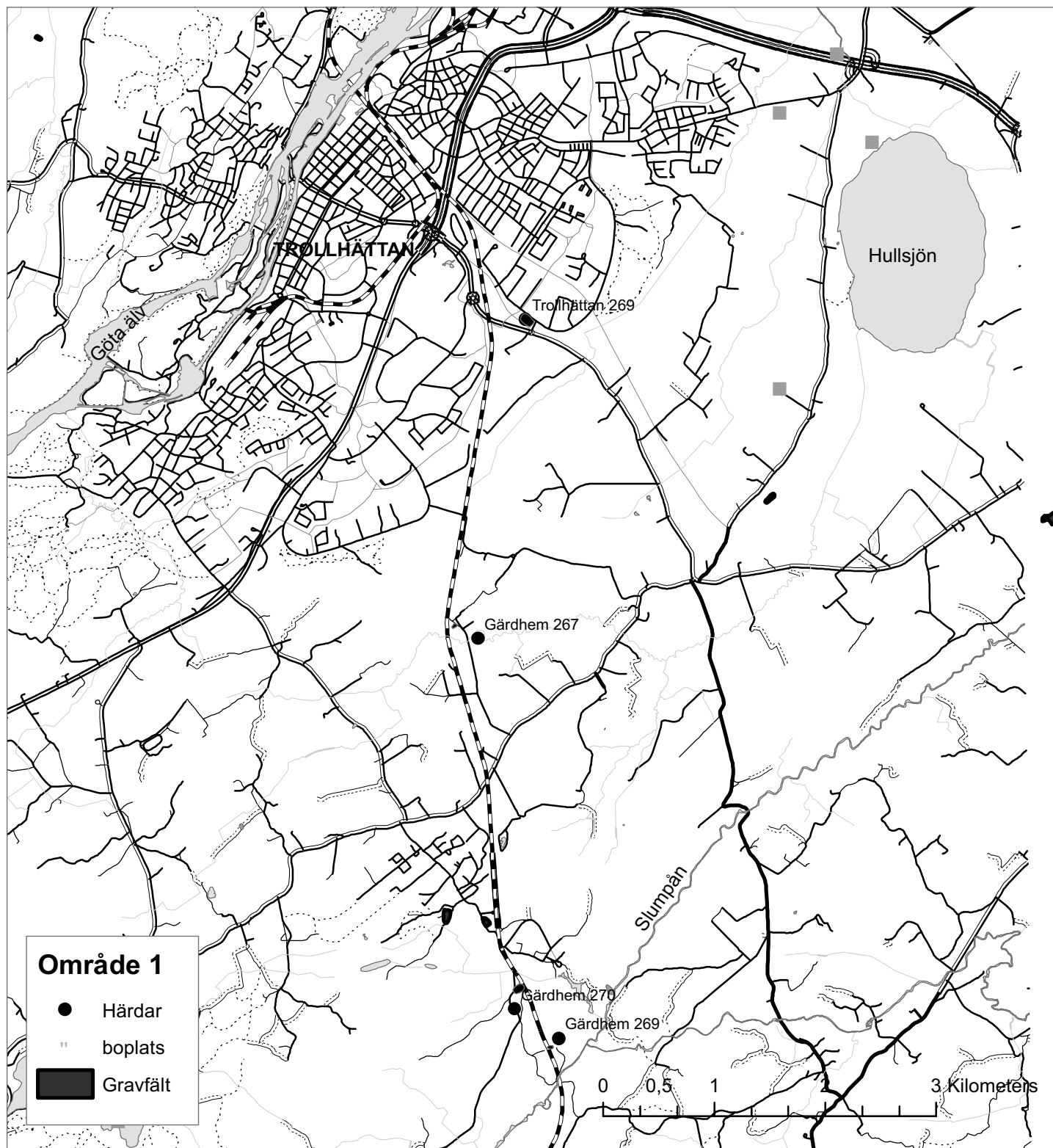
Gårdhem 269 (UV Väst rapport 2000:2)

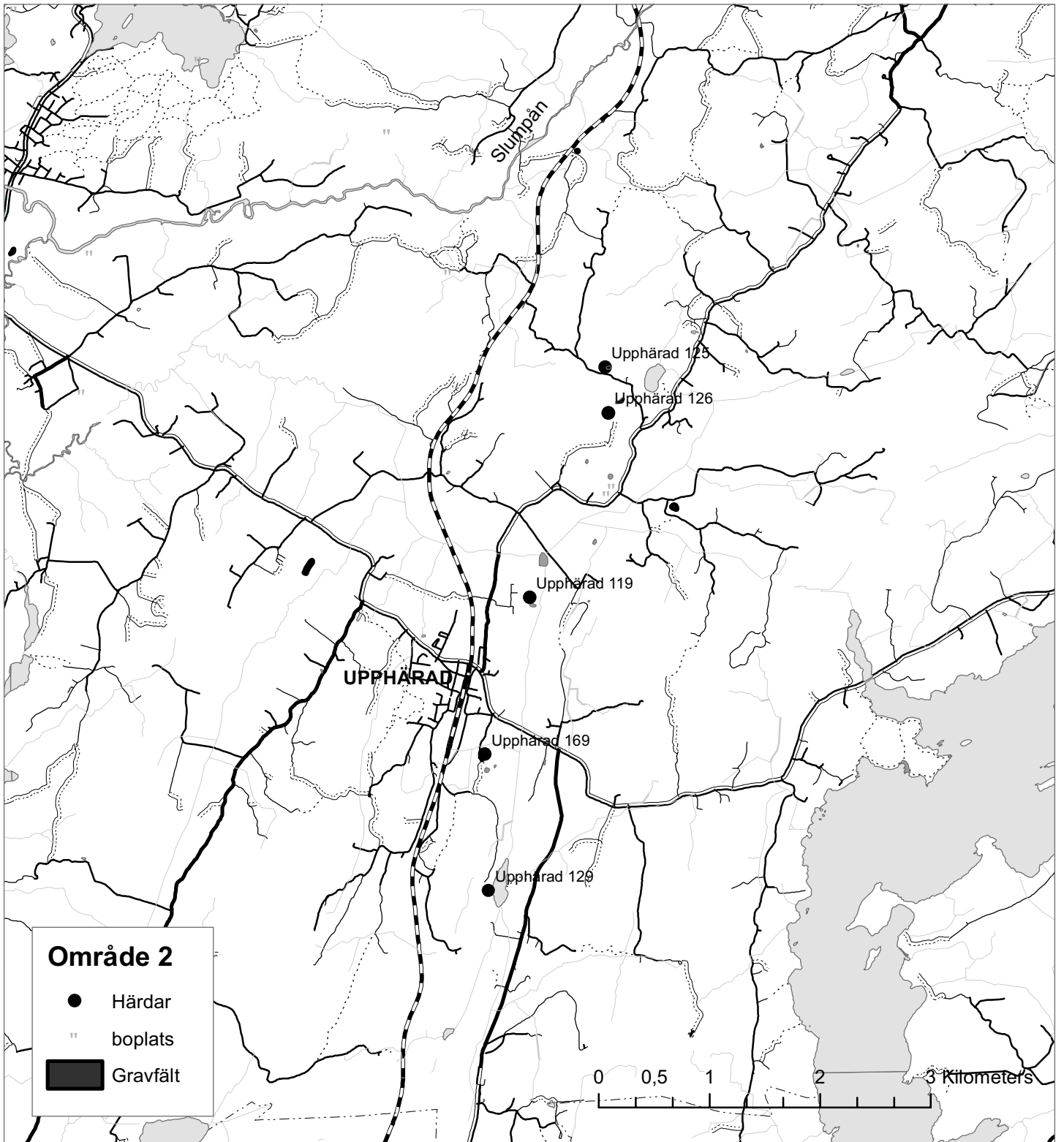
På platsen återfanns en härd. Denna var belägen på slutande skogsmark högt uppe på berget, strax norr om Slumpån. Härden låg endast cirka 10 meter från kanten där berget stupar ner i mot ån. Härden låg vid ett stensatt dräneringsdike och gränsen mellan matjorden och alv var ställvis fläckig av sot. Detta sannolikt spår av den torpverksamhet som bedrivits under historisk tid. Härden har ¹⁴C-daterats till 1865±75 BP (Ua 8181). Kolet har i efterhand vedartbestämts till ek, som kan ha en egenålder upp till 1000 år, vilket gör att dateringen till romersk järnålder är något osäker.

Område 2

Upphärad 125 (Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6)

Fornlämning 125 i Upphärad socken är enbart utredd, det vill säga sannolikheten finns för att det ligger fler anläggningar de tre påträffade härdarna på platsen. Terrängmässigt är dock platsen begränsad. Härdarna låg i en ganska kraftigt slänt alldeles öster om ett skogigt bergsområde. Området som brukats som vall och betesmark har tillhört byn Hälltorps inägor. Ingen av härdarna har undersökts men kol från en av dem har ¹⁴C-daterats till 2285±BP (Ua 8177).

Upphärad 126 (UV Väst rapport 2008:7)

Fornlämningen ligger vid foten av ett hundra meter högt berg, kallat Kungskullen. Vid utredningen påträffades en härd, ett stolphål, lite keramik och bränd flinta sydsydöst om berget. Platsen vänder sig ut mot en mindre dalgång. När lokalen några år senare förundersöktes påträffades ytterligare en härd, men denna låg på en terrass intill och öster om berget. Ved av salix från den senare daterades till 2145 ± 35 BP (Ua-28356).

Upphärad 119 (UV Väst rapport 2008:7)

Härden ligger i något blockig terräng mitt på en av de långsträckta åsryggar som karakteriserar landskapet i Upphärad. På åsryggen finns två stenåldersboplatser och det har hittats lösfynd från både mesolitikum och neolitikum.

Härden påträffades vid en arkeologisk utredning. Frånvaron av andra anläggningar i schakten som drogs runt härden talar för att det rör sig om en ensamliggande härd. Tyvärr undersöktes inte härden och det kolprov som samlades in har förkommit.

Upphärad 169 (Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6)

Fornlämningen består av en härd som ligger i östra kanten på en flack långsträckt höjdrygg i odlingsbygden sydöst om tätorten. Cirka 130 meter söder om härden, strax intill en håll med femtiofem registrerade skålgropar, slutundersöktes en mindre boplat/aktivitetsyta 2009. På lokalen fanns en handfull eldstäder och ett 50-tal andra typer av anläggningar (Upphärad 128). Vid förundersökningen daterades platsen till förromersk-/äldre romersk järnålder (UV Väst rapport 2008:7).

Härden påträffades vid en arkeologisk utredning. I schakten som drogs runt härden fanns inga fynd eller anläggningar. Tyvärr varken daterades eller undersöktes härden.

Upphärad 129 (Arkeologiska utredningar UV Väst 1998:9)

På udden av en långsträckt åsrygg, invid Vågsjöns västra strand, ligger en härd tillsammans med minst ett trettiotal slagna flintor. Närmaste fornlämning är en handfull slagna flintor, närmare 500 meter sydväst på åsryggens västra kant (Upphärad 130:1).

Härden påträffades vid en arkeologisk utredning. I schakten som drogs runt härden fanns inga fynd eller

anläggningar. Tyvärr varken daterades eller undersöktes härden. Flintorna är troligen samtida med härden, då nio av dem var eldpåverkade.

Område 3

Ale Skövde 183 (UV Väst rapport 2000:2)

Undersökningsområdet utgörs av två åkerimpediment belägna cirka 200 meter från varandra nere i dalbotten. Båda impedimenten har ingått i inägorna till Simontorps by.

På det norra delen av det norra impedimentet, söder om två tydligt markerade bergsklackar, fanns fyra härdar och tre stolphål. Två morfologiskt sett olika typer av härdar har daterats. Träkol, artbestämda till björk och al resulterat i dateringarna 1710 ± 70 (Ua 25248) respektive 2480 ± 75 BP (Ua 25249).

På södra delen av det södra impedimentet mellan två bergsklackar hittades en härd. Tio meter söder därom påträffades även en sotfläck, som kan vara den kvarvarande resten från en bortodlad härd. Träkol från härden, artbestämt till al, har daterats till 2465 ± 65 BP (Ua 25250). Sotfläcken har givit en nästan samtida datering 2485 ± 80 BP (Ua 8179).

Tunge 47 (Lödöse Museum Rapport 2007:28)

Fornlämningen ligger på en platå vid foten av Vårdåseberget där man enligt traditionen tänt vårdkasar (FMIS). Strax intill finns en boplat och lösfynd av ett par skaft-hålsyxor och en flintyxa registrerade.

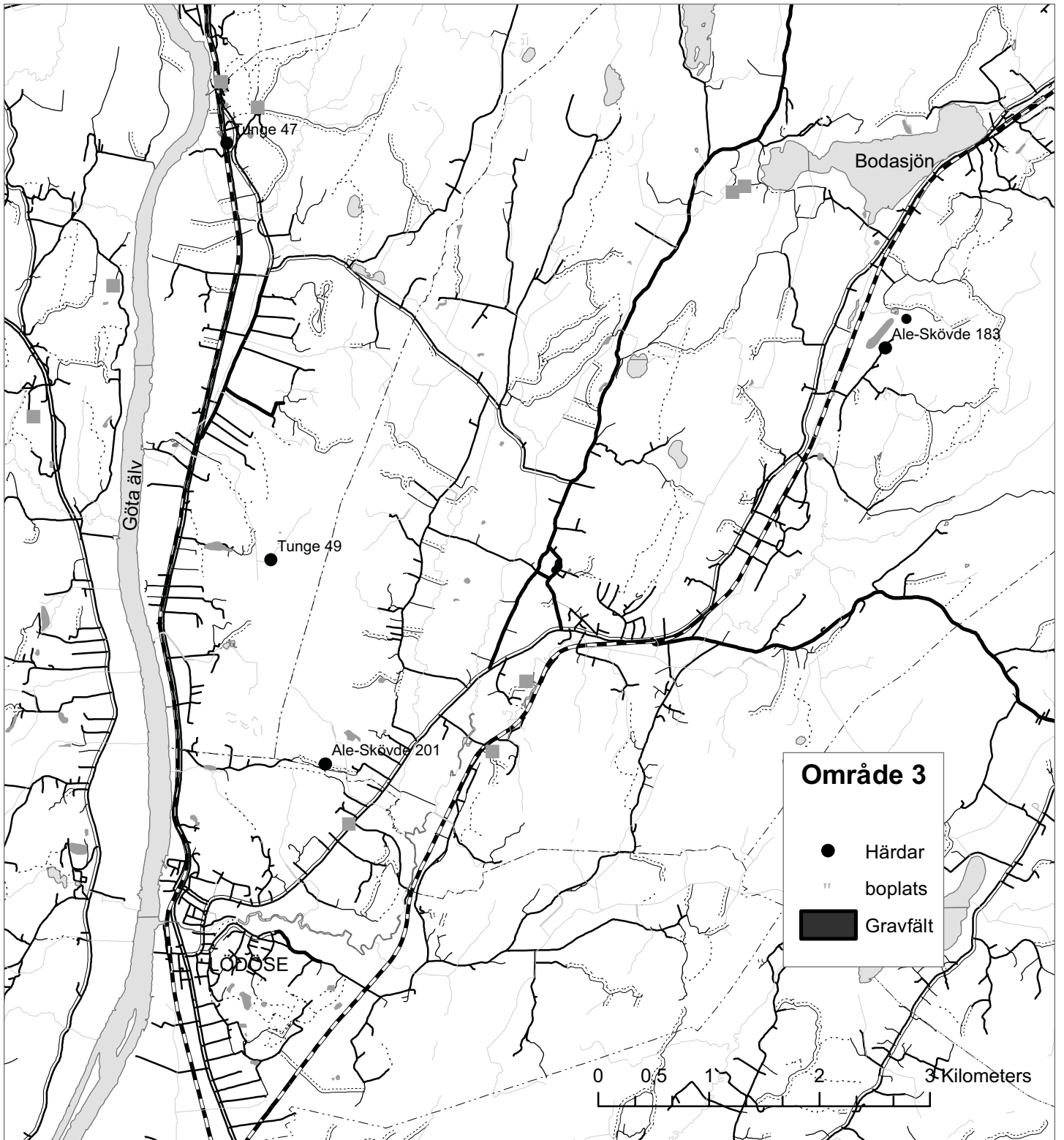
Vid den arkeologiska utredningen påträffades fyra anläggningar; en härd, en härdrest, ett stolphål och en grop. Vid förundersökningen framkom inga ytterligare arkeologiska strukturer. Ett kolprov insamlades från härden och daterades till 2175 ± 40 BP (UA-34640).

Tunge 49

(Lödöse Museum Rapport 2007:28 och UV Väst i BM rapport)

Fornlämningen ligger på södra udden av en flack höjdrygg i en nord-sydgående dalgång omgiven av ett högre bergsområde. Runt udden är marken sank. På norra delen av höjdryggen ligger en stenåldersboplat.

Vid förundersökningen av Tunge 49 framkom fyra härdar och ett stolphål sydöst om ett mindre berg. Vid den särskilda undersökningen visade sig en av dem vara

en kokgrop. På platsen uppmärksammades också en stenstruktur, anlagd mot bergsklippan, som bildade två små rum/hägnader. Träkol från två av härdarna har daterats till 2280 ± 40 BP och 2220 ± 40 BP (Ua-34641 och Ua-34642). Kol från kokgropen har daterat till 2300 ± 40 BP och 2105 ± 40 BP (Ua-34643 och Ua-28987).

Ale-Skövde 201 (Lödöse Museum Rapport 2007:28)

På det stora skogsbeväxtade höjdområdet norr om Lödöse, på ett impediment vid en åker, ligger fornlämning Skepplanda 201.

Vid en arkeologisk utredning påträffades en härd och en härdrest. Vid den följande förundersökningen framkom inga ytterligare arkeologiska spår.

Bilaga 2

Förteckning över daterade och/eller undersökta härdar i studien

FornInr	Storlek i m	Djup i m	Bottenprofil	Vedart	Datering
Gärdhem 270	1	0,05	?		
Upphärad 125, A11					2285+-70
Ale Skövde 183S	0,2		?	?	2485+-80
Gärdhem 267, A573	2	0,13	Plan	Salix, al, björk	920+-55
Gärdhem 267, A630	0,56x?	0,12	Plan	-	-
Gärdhem 270, A1140	0,7x0,64	0,18	oregelbundet skålförmad	Lönn, hassel, ask	2470+-55
Ale Skövde 183, A2268	1,1	0,02	?	-	-
Ale Skövde 183, A2287	0,62x0,4	0,1	Plan	Björk, ek	1710+-70
Ale Skövde 183, A2336	1,26x1,22	0,12	Nästan plan	Al	-
Ale Skövde 183, A2352	1,15x1,3	0,15	Nästan plan	Al, björk	2480+-75
Ale Skövde 183S, A2420	0,9	0,18	Oregelbunden	Al, ek	2465+-65
Gärdhem 269, A258	1,78x1,62	0,16	Plan	Ek	1865+-75
Trollhättan 269, A1	1		-	-	2003±117
Trollhättan 269, A2	0,8	0,02	-	-	-
Trollhättan 269, A3	0,8x0,74	0,06	Plan	-	-
Trollhättan 269, A4	1,4		-	-	2061±93
Trollhättan 269, A5	0,74	0,07	Plan	-	-
Tunge 49, A1	0,62x0,48	0,04			
Tunge 49, A2	0,5	0,11			2280±40
Tunge 49, A3	0,84x0,66	0,22			2220±40
Tunge 47	1,1x1	0,15	-	-	2175±40
Upphärad 126		0,2	-	Al, salix	2145±35
Ale Skövde 201	0,8	0,12	-	-	